

DEVLET OLARAKININ TAMAMI OLARAK
KUTLELER ARASINDA UYUMUN
DUSUNULMESI

Yazar: Mustafa Kemal Atatürk

Çeviri: Mustafa Kemal Atatürk

ÇEVİRİ

DEVLET OLUŞUMUNUN TEMELİ OLARAK FETİHTEN RIZAYA: RUANDA ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

Mahmood Mamdani

Çev.: Ar. Gör. İzzet Mert Ertan**

1994, Afrika entelijansiyasının masumiyetini kaybettiği yılı.¹ Gerçekten aynı hafta içinde, Güney Afrika barışmaya doğru tarihi bir yolculuğa başladı ve Ruanda'daki jenosit epik bir trajedi haline geldi. Eğer birkaç yıl önce bir kahin bize yakında ülkenin birinde bir jenosit ve başka birinde barışma olacağını söylemiş olsaydı, kaçımızın bunların kimliğini doğru tespit edeceğini merak ediyorum.

Güney Afrika'da bulunmuştum ama Ruanda'da bulunmamıştım. Bir Ugandalı olarak, RPF'nin*** Kigali'ye yürüyüşünü yakından takip etmiş ve yavaş yavaş baş gösteren trajedide ülkenin oynadığı rolü ve Ugandalı entelektüellerin sorumluluğunu merak etmiştim. Neticede, Kigali'ye sonra Gitarama'ya, Butare'deki üniversiteye, Ntarama'ya ve nihayet Nymata'ya git-

* "From Conquest to Consent as the Basis of State Formation: Reflections on Rwanda" başlığıyla New Left Review, Volume: a, Issue: 216, 1996, s.: 3 - 36'da yayınlamış olup yazarın izniyle, Doç. Dr. Mehmet Tevfik Özcan tarafından verilen Toplumsal Yapı ve Hukuk yüksek lisans dersi çalışması olarak çevrilmiştir.

** İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı.

¹ Bu "Afrika'da Sosyal Araştırmanın Gelişmesi için Konsey"(CODESRIA) tarafından 4-7 Eylül 1995'te Arusha Tanzanya'da düzenlenen 'Crisis in the Great Lakes Region' konferansına ve sonradan 6-8 Şubat 1996'da Yeni Delhi, Hindistan'daki 'The Forging of Nationhood and the Contest over Citizenship, Ethnicity and History' Sepsis atölyesine sunulan tebliğinin gözden geçirilmiş bir versiyonudur. Yazar araştırmanın finansal kaynağının Peace and International Security of the MacArthur Foundation programından sağladığını bildirmek ister.

*** RPF: Rwandese Patriotic Front (Ruanda Yurtsever Cephesi) (ç.n.)

tim. Daha birçokları tarafından izlenecek olan, 1995'in temmuzu boyunca süren, kısa bir ziyaretti. Bu ziyaret boyunca, çok düşünüp az uyudum. Ziyaretten sonraki takip eden düşüncelerimi hatırlıyorum; Ruanda'da geçirdiğim zamanın kısa, görüştüğüm insanların kesitinin dar ve ziyaret için hazırlığının yetersiz olduğunun farkındayım. Gene de, cesaretin tarafında yanılmayı seçtim. Dışarıdan izleyenin mesafesi ve tarafsızlığı çoğu kez bilgisizliğin bir kaynağı ise, yalnızca bunların aynı zamanda anlayışın da bir kaynağı olduğunu umabilirim.

Bir Başlangıç Noktası

Ekvatorial Afrika'daki sömürge devlete yönelik, Ruanda tarihinin ayırt edici veçhesini vurgulayacak bir bağlamdaki kendi araştırmamla başladım.² Sömürge devleti, yetkinin iki farklı kristalize biçimi altında çatallanan bir aygıt olarak yorumladım: Birincisi hakların dilini konuşan sivil bir iktidar, ikincisi geleneklerin dilini konuşan "geleneksel" iktidar. Sivil iktidar, sivil toplumda medeni hukuku uygulayarak hakları korumayı talep ederken, geleneksel iktidarın talebi ise geleneği uygulamaktı. Çatallanmış devlet, hukuk teorisindeki "yerli" olmayanların ilişkilerini yöneten medeni hukuku, "örf adet" hukuku "yerlileri" kendi yerlerinde tutarken, hem (yerli olmayanları, ç.n.) kendi aralarında hem de yerlilerle ayıran bir ikilik tarafından tarif edilmişti. Bu çatallanmış iktidar, bir ikili kimliği yeniden üretti. Sivil iktidar ırksallaştırılmıştı; medeni hakların "yerel" olmayan faydalanıcıları ve hakları inkar eden kentlileşmiş "yerlilerin" her ikisi de, ırksal bir kimlikle damgalanmıştı. Geleneksel iktidar, karşılaştırılınca, etnikleşmiş ve kabileselleşmişti. Yerli Yönetim, gelenekselin resmi versiyonunu geleneksel hukuk olarak tanımlamış ve uygulamıştı. Yerel Yönetim altındaki yabancı ırksal değil etnik bir yabancıydı: geleneksel iktidar etnik bir kimliği yeniden üretmiştir.

Afrika sömürge deneyiminde, örf adet yalnızca kişisel hukuku değil toprağı da içerecek şekilde geniş olarak tanımlanmıştı. Toprağın ve emeğin geleneksel olarak tanımlandığı ölçüde, pazarın kapsamının dışında kalmışlardı: bunları geleneksel alandan çıkararak tek yol, güçtü. Kısaca, örf adetin rejimi kültürün otoriter olasılıklarına itilmiştir. Örf adet bir kuvvet rejimini gizlerken, tahakkümün dili haline gelmişti. I. Dünya Savaşı'ndan sonra kuvvet, Britanya sömürgelerinde yasadışı ilan edildiğinde,

² Mahmood Mamdani, *Citizen and Subject: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*, Princeton, London and Cape Town 1996.

ve Fransız sömürgelerinde II.'den sonra, bu yalnızca sivil iktidarlara uygulanmıştı. Yerel Yöneticiler güç kullanma haklarını, güç geleneksel olduğunda ve Yerel Yöneticilerce kullanılan güç, tabii ki, geleneksel kabul edildiğinde uygulamaya devam ettiler. Totoloji eksiksizdi. Sömürge yönetimi geleneğin gücünü değil ama gücün geleneğini sağlamlaştırmıştı.

Bununla birlikte Ruanda, diğerlerinden farklıydı. Çoğu sömürge çok dilli biçimlerde örgütlenmişken - her birinin ayrı bir etnik kimliği olan, merkezi bir sivil yönetim ve bir bölge temelli geleneksel yönetimler kümelenmesi - Ruanda'da yerel yönetimler etnik iktidara tekabül etmiyordu. Bunun yerine, Tutsiler tüm toplumun üzerine yayılmış bir krema tabakası gibi; bağımlı bir köylü sınıfını, Hutuları yönetiyorlardı. Bu farkı anlamak için Ruanda'da devlet oluşumu sürecinin diğerlerinden farklı olan doğasını kavramak zorundayız.

Benim soykırım sonrası Ruanda kavrayışım, üç ana veçhesi olan bir düşünce tarafından şekillendirildi: Birincisi Hutular ve Tutsiler ("mu" öneki tekil, "ba" çoğul içindir*) onları bu şekilde kurumsallaştıran bir devlet biçimi tarafından yeniden üretilen çift kutuplu kimliklerdir: biri olmadan diğeri de olamaz. Bu ilişkide, önce sömürge öncesi Ruanda devleti tarafından şekillendirilen ama sömürge devlet tarafından tamamen kristalize edilen, Tutsiler iktidar ve Hutular bağımlılıkla tanımlanmışlardır. İkincisi, sınırlamalarına rağmen bu ilişkiyi altüst eden 1959 toplumsal devrimi, Kenya'da Mau Mau'ya ve 1963 Zanzibar devrimine benzeyen, bir ast başkaldırıydı. Böylece "Hutu İktidarı", bu başkaldırının ideolojik sıçrama tahtası, dolaylı yönetim devletinin kurumsal bağlamı tarafından şekillendirilmiş ve sınırlanmış ast fakat budanmış bir bilinçti. Bunu anlamadan, soykırımdaki "Hutu İktidarı"nın yandaşları ile ast Bahutu kitleleri arasındaki bağı kavramak zordur - bu iktidar aşırı olsa da, marjinal değildi. Harekete geçirdiği piyade erleri soykırımı 1959'un toplumsal kazanımlarının bir savunması olarak anlamışlardı. Öldürmeden "iş", ve doğrusu istenirse komünal iş, devletteki "geleneksel" yetkililer tarafından örgütlenen ve yönetilen bir "geleneksel" yükümlülük olarak bahsediyorlardı. Nihayet, Ruanda sorunu için bir "çözüm" sahip değilken, bunun için yapılacak bir araştırmanın üç anlayışı birleştirmesi gerektiğini iddia ediyorum: soykı-

* Metin içinde gerekli görüldüğünde Türkçe'deki kullanıma uygun olarak çoğul eki eklenerek kullanılmıştır; diğer hallerde orijinaline bağlı kalmıştır, (ç.n.).

rımdan sorumluların adalet önüne çıkarılmasının sağlanmasındaki başarısızlık yalnızca intikam vakalarını çoğaltacaktır; gergin bir iç savaş sonrası durumdaki geniş tabanlı bir rejim şiddetti terk etmeye istekli tüm siyasal eğilimleri, "Hutu" iktidarını bile, içermelidir; seçkinler sınıfı seviyesinden geniş bir tabanın inşası, fetih devletinin aşağıdan gelen bir kurumsal reformuyla desteklenmediği sürece yalnızca geçici bir önlem olabilir.

I. Hutu - Tutsi Sorunu

Hutular ve Tutsiler kimdir? Yaptığım her tartışmada gelen bir sorudur bu. Hutu muhalefeti katliamın hedefi olmuşken, bu siyasi bir konuydu; Tutsiler gerçek soykırımla - bir halk olarak ortadan kaldırılmaları denemesiyle - yüz yüze geldiler. Ruanda trajedisini bütün dünya için aydınlatan tek bu bilgiyle, RPF'nin önde gelenlerinin tekrar tekrar söylediklerinden hayrete düşmüştüm: "Aynı dili konuşuyoruz, aynı kültüre sahibiz ve aynı tepelerde yaşıyoruz; bizler aynı insanlarız." Ama resmi olmayan konuşmalarda ve sokakta aynı kişilerin bazıları seve seve Hutu ve Tutsi'yi teşhis edecektir. Bazen fiziksel görünümünden ama Ntarama gibi, Tutsilerin nüfusun üçte birini oluşturdukları ve aralarında çok sayıda evlilik yapılmış olduğu - bana söylenen, Tutsilerin kız çocuklarının üçte birinin Hutularla evlendiği - güneydeki ovalarda olan bir yerde bu, zorlukla güvenilebilir bir yöntemdi. Kıyımlar sırasında, insanlardan kimliklerini göstermeleri istenmişti.

Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, 1979'da Uganda'da mülteciler tarafından oluşturulan, Ruanda Ulusal Birlik İttifakı'nda (RUBİ) hararetle tartışılan konulardan biri Hutular ve Tutsiler arasındaki farkın sınıfsal mı yoksa etnik mi olduğuydu. Nijeryalı bir meslektaşımın 1995 başlarında, Dakar merkezli, Afrika'da Toplumsal Araştırmaların Geliştirilmesi Konseyi'nin düzenlediği bir konferansta, eğer Ruanda ve Burundi üzerine bir görüşmeye katılırsa iddialarının farklılığından dolayı gözlerini kapatıp bu ülkelerden olan konuşmacının kimliğini söyleyebileceğini duyduğumu hatırladım: eğer birisi Hutular ve Tutsiler arasında hiçbir fark olmadığını ya da farkın sınıfsal olduğunu iddia ederse, konuşmacı muhtemelen bir Tutsiydi; bir Hutu entelektüeli muhtemelen aksini, farkın farklı etnik - ya da hatta ırksal - gruplar arasındaki olduğunu savunurdu.

Hutu - Tutsi farkının, her iki grup da içsel olarak farklılaşmış olduğu için sınıf temeline dayandığına inanmak zordur. Hutu ve Tutsilerin aynı sınıf içinde oldukları keşfedilir: Güney-

deki ovalarda gördüğüm Tutsi çobanları, yol boyunca karşılaştığım Hutu köylüleri kadar fakir ve perişanlardı. “Fark olmadığı” – ya da yalnızca sınıf farkı olduğu – görüşü sosyo-ekonomik süreçlere odaklanma eğilimindeyse, “etnik fark” perspektifi biyolojik ve tarihsel-kültürel olanlarla meşguldür. “Fark olmadığı” görüşü tarihsel amneziden – özellikle sömürge öncesi Ruanda devletinde iktidarın nasıl örgütlendiğini - sıkıntı çekiyorsa, “etnik fark” a dayanan ise, tarihsel sonucu başlangıçta var olan bir farka dönüştürürken, Ruanda devleti tarihini sömürge aşamasında dondurmaya eğilim gösterir. Eğer tarihsel hafızanın kaybı trajik bir siyasi saflığa yol açıyorsa, tarihsel saplantı da daha az trajik olmayan bir patolojiye yol açar. Bir taraf siyasetin sınırlarını gözden kaçırırken, diğeri siyasi hareketin imkanını değerlendirmeyi başaramaz. Hiçbiri verili bir durumdaki siyasi potansiyelin esaslarını ele almaya muktedir değildir.

Sömürge öncesi Ruanda devleti

Kigali’den döndüğümde, kendimi Ruanda tarihi ile ilgili bulabildiğim her türlü literatüre daldırdım. Fark ettim ki, ne kadar geriye gidilirse, tarihsel arka plan o kadar bulanıklaşıyordu. Zengin bir mitolojiyle kaplı olmak Tutsi kökeninin sorunudur. İnsan toplumundaki farklılıkların ve çatışmaların ırksal farklılıkların sonucu olduğu nosyonuyla malul erken dönem Avrupalı kaşifler ve idareciler Tutsilerin, Etiyopya yönünden gelen ve yerli tarımcıları (Hutular) ve ormanda yaşayanları (Batwa) zapt eden üstün bir Bantu-olmayan ırk olduğu “Hami ırkına ilişkin hipotez”i üretmişlerdir. Bu ırkçı teori, anti-emperyal milliyetçiliğin en parlak döneminde gözden düşmüştür ama tarihçiler ve antropologlar arasında Tutsilerin kökenine dair bir uzlaşma bulunmamaktadır. Literatürde en azından üç hikaye bulunabilir.

Birincisi, tuhaf bir şekilde, 80’lerin sonu ve 90’ların başında RPF kadroları için standart okuma olan, en çok Walter Rodney ile tanınmış, aradaki farkın beslenme ile açıklanmasıdır.³ *How Europe Underdeveloped Africa* adlı etkili çalışmasında Rodney, Batwaların “küçük bandlar halinde avlanarak ve kökleri kazarak dolaştıklarını öylelikle kendilerine bol ve zengin yiyecek sağlamayı başaramamaları sebebiyle” “pigmeler” olarak kaldıklarını iddia etti. Hutular Batwalardan “tamamen doğanın kaprislerinde yaşamadıkları için” sosyal olarak daha gelişmişlerdi. Ama Tutsilerle karşılaştırıldıklarında Hutular “besinlerinin kalitesi

³ Walter Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa*, Dar-es-Salaam 1971, p. 138.

protein zengini Tutsi diyetinden daha yetersiz” olduğu için “kısa ve tıknaz” olarak kaldılar. Ve böylece Tutsi çobanları “sürekli ulaşılabilir ve zengin olan süt ve et diyeti ile geçinirken” “dünyanın en uzun insan gruplarından birine” dönüştüler.

İkinci açıklama çobanların Ruanda'nın dışından geldikleri yönündeki göç teorisini kabul eder ama tarımcılarla aralarındaki ilişkinin barışçıl ve simbiyotik olduğunu iddia eder: süt ürünlerini bahçe sebzeleriyle mübadele ettiler. Tanınmış Ugandalı tarihçi Samwiri Karugire'nin geç dönem çalışmalarında kuvvetle ileri sürüldüğü üzere çok sayıda siyasi önder, Uganda Başkanı ve RPF önderliğindekilerin çoğu da dahil olmak üzere, buna o zamandan beri sarılmışlardır.

Ne beslenme hipotezi ne de barışçıl bir arada varoluş teorisi sömürge öncesi dönemi anlamada anahtar olduğunu düşündüğüm soruya değmektedir: Ruanda devleti olarak örgütlenen siyasi iktidarın doğası. Walter Rodney “Ruanda'da doğan toplumsal ilişkiler sisteminin ... Afrika'nın çoğu bölümünden daha, bütünüyle hiyerarşik” olduğunu kabul eder.⁴ Benzer şekilde Edward Steinhart, Samwiri Karugire'den esinlenerek, Ankore'ye referansla “on beşinci yüzyıldaki zayıf başlangıçlarından evrilmiş olan, kırsal tahakküm sisteminin on dokuzuncu yüzyıl başları itibarıyla göller [intralacustrine] bölgesindeki* en sert ve otoriter sistemlerden birine dönüştüğü” sonucuna varır.⁵ Tüm uzmanlar Ankore'dekinden daha hiyerarşik bir sistem olduysa, onun da Ruanda olduğu konusunda hemfikirdirler.

Üçüncü bir açıklama son zamanlarda *The Theory and Ethnography of African Social Formations* isimli kitabıyla Archie Mafeje tarafından ileri sürüldü.⁶ Mafeje Hami ırkına ilişkin hipotezi reddederken çalışması sömürge antropolojisinin eleştirel bir özetine dayanmaktadır. Mafeje'nin başlangıç noktası göller bölgesinde “bilinen ilk siyasi merkezileşme sürecinin” meydana geldiği “on beşinci yüzyılda bir yer” olan Bunyoro'dur. Bunyoro'da “çobanlığın bir seçkin uğraşı olarak ortaya çıkması ... muhteme-

⁴ Ibid., p. 139.

* Tanganyika, Victoria, Albert, Edward, Kivu ile Malawi Göllerinden oluşan Büyük Göller'in arasında kalan ve Ruanda, Burundi ve Uganda'nın tamamen, Kongo, Tanzanya ve Kenya'nın belirli bir kısmının içinde bulunduğu bölge (ç.n.).

⁵ Edward Steinhart, *Conflict and Collaboration: The Kingdoms of Western Uganda, 1890-1907*, Princeton 1977, p. 10.

⁶ Archie Mafeje, *The Theory and Ethnography of African Social Formations: The Case of the Intralacustrine Kingdoms*, CODESRIA, Dakar 1991.

len güneydoğu Etiyopya'dan ve güney Somali'den uzun boynuzlu sığırlarıyla birlikte göç eden istilacılara atfedilmelidir." Ama Bachwezi hanedanlığı Bunyoro'da uzun sürmedi. "Bir kaç jenerasyon" içinde Bachweziler "Babito istilacıları tarafından" "kuzeyden ekolojik şartların sığır bakımı için ideal olduğu güneybatı yönünde" kovalandılar ve fetihçi çobanlar olarak Ankore, Ruanda ve Burundi'de yeniden ortaya çıktılar.⁷ Ama Bachweziler Bunyoro'dan Ankore'ye doğru "ortadan kaybolup" Ankore'de Bahimalar olarak "yeniden ortaya çıktılarsa", Bahimalar da Tutsiler olarak "yeniden ortaya çıktıkları" "Ruanda'ya doğru "ortadan kayboldular."

Mefeje, Tutsi göçünün başlangıçta büyük ölçüde barışçıl olduğuna dikkat çekmeye çalışıyor: "Bahima göçünün olduğu alanlardaki arazi verimliydi." Daha sonra, her ne kadar bu, güce dayanan fethi ve Ruanda devletinin yaratılmasına yol açtıysa da; "daha fazla Tutsi ülkeye girmeye devam ettikçe nüfus da artmış ve bunların beslenmesi için daha fazla toprak işlenmek zorunda kalmış" ve "sığırlar arttıkça", "Hutular en bereketli topraklardan ayrılmak zorunda kalmışlardı."⁸ Ama yazarımızın "ortadan kaybolmak" ve "yeniden ortaya çıkmaktan" bahsetmek zorunda kalması burada olanın, aksi halde birçok boşlukla ayrılacak olan gerçeklerin bir sıraya dizilmesini önermektedir. Sonuç muhtemelen gerçek kadar kurgudur da.

Akademik çevrelerde, farazi olarak kabul edilmesi gereken, tarihsel gerçek olarak geçenlerin çoğu, – açıkça kurgusal değilse – soykırım sonrası ağırbaşlılık artan bir sayıdaki tarihçileri yazılarının yerleştirildiği siyasi kullanımları ciddiye almaya ve okurlarını nice iddianın birlikte geliştiği kesinliği sorgulamaya zorladıkça, netleşiyor. Bu süreçte tabu olarak kabul edilegelmiş çeşitli iddialar artık aşikar görünmüyor. Örneğin David Newbury uzun zamandan beri var olan Hutuların daima tarım uzmanı, Tutsilerinse çoban oldukları varsayımını sorgular. "Hutu olarak bilinen insanların Tutsi olarak bilinenlerin sahneye çıkmasından çok önceden beri burada sığırlara sahip olduklarını" savunur.⁹ Elbette eğer Bahutu sığır yetiştirmeye karşı doğal bir isteksizliği var olup daima çiftçi idiyse, sömürge öncesi dönemde Bahutu'nun sığır edinmesi üzerindeki kısıtlamalar çok az anlam ifade edecektir. Bu tanımlamaların sömürge öncesi Ruanda dev-

⁷ Ibid., p. 19, 26, 21, 20.

⁸ Ibid., s. 23.

⁹ David Newbury, 'The Invention of Rwanda: The Alchemy of Ethnicity', mimeo, University of North Carolina, Chapel Hill, November, 1995, p. 7.

letin kurumsallaşmış iktidarında yaratılan tarihi gereçlerden daha önemsiz ve iktidarla bağlantısız gerçekler olduklarını kabul etmeliyiz.¹⁰

Bir devlet inşa etmek

Bu tarih yalnızca Tutsiler ve Hutuların nereden geldiği için değil aynı zamanda birlikte gelişlerinde bu hikayeden daha uzun ömürlü ve trajik bir geleceği şekillendiren belirli siyasi kurumlar yaratmaları yüzünden önemlidir. Temasları süresince öne çıkan anahtar siyasi kurum sömürge öncesi Ruanda devletiydi. Bağımlı bir köylü sınıfı üzerinde bir çoban aristokrasi ve Bahutu - ve Batwa - üzerinde Batutsi olmak üzere ikili bir tahakküm kurmuştur. Tutsilerin tarihsel köken sorunu esrarla örtülüyken, inşa ettikleri devletin kökeni böyle değildir.

Kinyarwarda adlı kültürel kompleksin değişkenleri Ruanda adlı devletin alanından daha geniştir.¹¹ Boyutları arasındaki farkın eşitsizliği sömürge öncesi dönemde bugün olduğundan bile daha büyüktür. Kiswahili dışında, Kinyarwanda'nın herhangi bir Afrika dilini konuşanlardan en büyük gruba, aşağı yukarı on milyon,¹² sahip olduğu söylenir.

Nyiginya hanedanlığının Ruanda devleti olarak konsolidasyonundan uzun zaman önce merkezi mahkeme kompleksi olarak bilinen yerde, Kinyarwanda'nın lehçelerini konuşan insanlar bölgede geniş olarak yerleşiklerdi. Sömürge öncesi Ruanda devletinin kurulduğu yer olan, merkezi Ruanda dışında en azından kültürel olarak - siyasi olarak değil - iki Kinyarwanda bölgesi vardı. Bunların ilki bugün, Ruanda devletinin sahasındaki diğerleri gibi aynı dili paylaşmasına rağmen aynı toplumsal ve kültürel kültürü paylaşmayan Bakiga - "dağların halkı" - olarak bilinen halkın yaşadığı, kuzey Ruanda ve batı Uganda arasında bölünmüş olan yerdir. Yalnızca farklı yerleşme, klan kategorileri ve evlilik biçimleri örüntülerine sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda siyasi yaşamları Ruanda devletinin merkezi hiyerarşisine keskin bir tezatlıkla yüksek derecede dağıtılmış ve topluluk temellidir. Burada, en azından Alman sömürge-

¹⁰ Bu kesinlikle Mafeje'nin "Ankore'deki gibi" Ruanda'da da "genel olarak sığırlara Batutsi olmayanların erişimini bilinçli bir yadsıma olduğu" gözlemine daha anlamlı kılıyor. Bakınız *African Social Formations*, p. 60.

¹¹ Detaylı bir tartışma için bakınız Newbury, 'The Invention of Rwanda,' pp. 14-17.

¹² Sayı yaklaşık on milyondur. Eğer Kirundi, bir çok dilbilimcinin yaptığı gibi, Kinyarwanda dil ailesine dahil edilirse bu sayı on beş milyona çıkacaktır. Bakınız Newbury, 'The Invention of Rwanda,' p. 14.

ciliği alanın bu bölümünü Ruanda yöntemine entegre edinceye kadar, Batutsi ve Bahutu bulunmamaktaydı. Sonradan kuzey Ruanda olan yer ile ülkenin geri kalanı arasındaki kültürel fark – iki Hutu Cumhuriyeti arasında – daha sonra kuzey ve güney Bahutu arasındaki fark olarak ortaya çıkacaktı. Sömürge öncesi Ruanda devletinin dışında kalan ikinci büyük kültürel bölge bugün batı Ruanda ve doğu Zaire arasında bölünmüştür. Bu Kinyawarda konuşanlar Zaire’de, Rweru (Edward) Gölü’nün güney ve batısı ile Kivu Gölü’nün kuzeyinde ve güneyinde yaşarlar. Kuzeydeki Bakigalar’dan farklı olarak, batıdaki Banyabwishalar uzun zamandan beri merkezi mahkemedan delege kabul etmekteydiler: Toplumsal kurumları merkezi bölgedekilerle hemen hemen tamamen benzerlik göstermekteydiler.

Tüm Banyarwandalar Kinyarwanda’yı, aslen Ruanda’nın köylü nüfusunca konuşulan Bantu dili, konuşurdu. Böylece Batutsi adlı insanların, ve Bahutu olarak adlandırılanların, yaşadıkları bölgelere bağlı olarak, aynı dili konuştuğu, aynı tepelerde yaşadığı ve az ya da çok aynı kültüre sahip oldukları noktasına geliyoruz. Ama gene de tek halk olmak zorundaydılar.

Anlatmak istediğim şeyi göller bölgesinde örgütlenen iki devleti, Ruanda ve Buganda, karşılaştırarak yapacağım. Buganda gibi, Ruanda da profesyonel bir ordu ve resmi bürokrasisiyle, yüksek derecede merkezileşmiş bir krallıktı. Ama Buganda’dan farklı olarak Ruanda’daki devlet yönetenleri ve yönetilenleri, biri asil diğeri halk, iki farklı toplumsal gruba, çoban ve tarımcı, ait olarak tanımladı. İlahi olarak kabul edilen krallar, tamamen Batutsiydi; ordu komutanları tamamen Batutsiydi. Nüfusun tümü orduya bağlı iken, - bir kez daha - tarihçiler arasında savaşçıların münhasıran Batutsi olduğu ya da bunun yalnızca erken bir dönem için doğru olduğu konusunda uzlaşma yoktur. Bununla beraber çoğu, orduya katılmanın hiyerarşik olarak yapılaştırıldığında hemfikirdir. Bu bağlamda, Antoine Lema’nın ifade ettiği üzere, “ bir Mututsi’nin cesedi bir Muhutu ya da bir Mutwa’ninkinden daha değerliydi... Hutular şerefli, onurlu, kahramanca [bir] ölüm hakkından, Tutsiler onun üzerinde de toplumsal tekele sahip oldukları için, yoksunlardı.”¹³ Sivil bürokraside, Mwamiler, asker toplamakla yükümlü *adamların şefi*, otlatma topraklarını yöneten *otlakların şefi*, ve tarım toprakları ve üretimden sorumlu *arsa sahiplerinin şefi* olarak üç

¹³ Antoine Lema, *Africa Divided: The Creation of Ethnic Groups*, Ph.D. thesis, University of Lund, Sweden 1993, p. 53.

türü olan, tüm şefleri atar ve azlederlerdi. *Arsa sahiplerinin şefi-* nin bir Muhutu olması, tarımın bir Muhutu mesleği olduğu söy- lendiğinden, daha muhtemeldi. İdari hiyerarşinin daha aşağı mevkilerinde Batutsi olmayan görevliler daha yaygındı.

Sömürge öncesi Ruanda devletinde Batutsi-Bahutu ayrımı- nın kast benzeri bir farklılığa doğru keskinleşmesini, zamanla Batutsi tahakkümüne meydan okuyacak bir Bahutu seçkin kar- şıtı biçimlenmesini önlediği gibi, önleyen bir kurum vardı. Bu *Kwihuturaydı*. Sığır biriktirebilen ve sosyoekonomik hiyerarşide yükselebilen nadir Mahutu *kwihatura* yapabilir, Hutuluktan kurtulabilirdi ve bir Mututsi'nin siyasi statüsüne ulaşabilirdi. Açık ki, sömürücüler ve sömürülenler ya da zengin ve fakir ara- sındaki, tabi olanı tabi olmayan nüfustan ayıran, ve sosyo-eko- nomik olmayan, siyasi bir ayırmadan söz ediyoruz.

Sömürge öncesi Ruanda'daki hakim aristokrasinin hem kır- sal hem Batutsi olarak anlaşılması gerekmesinin sebebi budur. Tutsiler – hakim grubun parçası değilken bile – daha ziyade ikti- darla birlikte bir tarife ve devletle daha ayrıcalıklı bir ilişkiye sa- hip iken, Hutular tabi nüfusu meydana getirdiler. Sosyo-ekono- mik süreçler sınıf farklılaşmasına neden olurken, özellikle Tutsiler arasında, devletin örgütlenişiyle yaratılan siyasi farklı- lıklar yalnızca sınıf farklılıklarından daha fazlasını gösterirler. Bana öyle görünüyor ki, Tutsiler siyasi bir kimlik, – Mafeje, “evli- lik ve etnik tabularla belirginleşen, farklı bir toplumsal kategori biçimlendirdiklerini” söylüyor¹⁴ - tabi nüfustan üstün duruma gelmiş olmanın kendilik-bilincini geliştirdiler. Böylece bir fiziksel farkın önemsiz gerçeği – çoğu kez burun, daha seyrek boy – mu- azzam bir siyasi farkın sembolü haline gelebilirdi. Sömürge dev- leti, devletin yerel aygıtını etrafında inşa ettiği merkezi siyasal artefakt haline getirdiği, bu siyasi farklılık üzerine kurulmuştu. Sonuç olarak, bu başka bakımdan arızı fiziksel farklar, tüm bir devlet oluşumu tarihinin yükünü taşır hale geldi.

Sömürge devleti

Ruanda devleti sömürgeleşmeyle birlikte açıkça bağımsızlı- ğını kaybederken, çok da görünür olmayan aygıtı sömürgecik dönemde bilfiil genişledi. İdare ettiği ülke, Alman sömürgeciliği altında Mwami Musanga yalnızca Alman askeri desteğiyle – özel- likle “1912'de kuzey bölgelerinin zaptıyla” - devletin sınırlarını

¹⁴ Majefe, *African Social Formations*, p. 29.

genişletebileceğinden, en geniş mesafesine ulaştı.¹⁵ Almanların 1914'te Ruanda topraklarında, görevlendirilmiş ve görevlendirilmemiş, yalnızca beş sivil ve yirmi dört askeri memuru vardı. Yalnızca Tutsilerin yarattığı devlet aygıtının kurumsal etki alanında hükmedebilmekteydiler. İroni şu ki, emperyalizm bu devlet aygıtının hem nihai konsolidasyonunda hem de en büyük çöküşünde kritik bir rol oynadı. Alman sömürgeciliği bu aygıtın nihai genişlemesindeki gücü sağlamasına, Almanları arkadan bitiren kuvvetin Afrika'yı on dokuzuncu yüzyıl sonu emperyal Avrupa'nın, insanlığı tanımlamaya ve hiyerarşik sınıflandırmaya gereksinim duyan bir ırklar kümelenmesi olarak gören, gözüyle anladığını göreceğiz. Yeni fiziksel antropoloji disiplininin arkasındaki, erlerinin Tutsileri ve Hutuları, biri "Hamitik" ve üstün diğeri "Bantu" ve aşağı olan farklı ırklar olarak sınıflandırmaya başladığı, ilham buydu. Ama, 1929'dan 1933'e kadar, bu teoriyi tam da sömürge devletinin idari aygıtını örgütleme temeline dönüştüren Belçikalılardı. Nüfusu Tutsiler ve Hutular (ve Batwalar) olarak sınıflandırdılar ve herkesi tanımlayan kimlikler çıkardılar. Sömürge öncesi dönemin göreceli esnekliği bile - *kwi hutura* - kaldırılmıştı ve ayırım katı kast benzeri bir yapı olarak dondurulmuştu. Dolaylı tahakküm Batutsi oligarşisinin sömürge idaresinin en alt seviyesi aynı zamanda alt fakat yarı otonom bölge seviyesindeki devlet aygıtının en üst seviyesini yöneten, işbirlikçi unsurları sayesinde tahakküm haline geldi.

Sömürge öncesi devletin yeniden örgütlenmesi çok önemliydi. Anahtar değişiklik şefler denen devlet ajanlarının yetkilerinin, yeniden tanımlanmasındaydı. Şeflerin önceki üçlülüğü kaldırılmış ve şimdiye kadar ayrı ve farklılaşmış olan yetkiler tek bir ajanda eritilmişti. Rene Lemarchand'ın sömürge Ruanda'yla ilgili çalışmasından alıntılarsak "sığır şefleri, toprak şefleri ve ordu şefleri arasındaki, önceki zamanlarda [Ba]Hutu köylü sınıfını aşırı el koymalara karşı korumaya yarayan, eski güçler dengesi" kaldırılmıştı. Bu "insanları üzerinde sınırlandırmazsız yetki kullanan, tek bir şefin elindeki yetki toplaşması, suiistimallere yol açmayı kesinleştiriyordu. Yalnızca Hutuları, bir şefi diğerine karşı dengeleme şanslarından mahrum bırakmadı; bununla birlikte önceki düzenlemenin sağladığı itiraz kanallarını da ortadan kaldırdı."¹⁶ Aynı zamanda sömürge idaresinin alt seviyelerindeki Mahutu şeflerinin çoğu azledilmiş ve yerlerini Batutsi olarak sınıflandırılmış olanlar almışlardı. Bu tür kurumsal değişiklik yal-

¹⁵ Lema, *Africa Divided*, p. 56.

¹⁶ Rene Lemarchand, *Rwanda and Burundi*, New York 1970, pp. 119-20.

nızca devlet iktidarını arttırmamış, karakterini daha despotik hale getirmiştir.

Belçika tahakkümü her standarda göre sertti. Kuvvet sömürü, özellikle angarya, sürecinin ayrılmaz parçasıydı. Bu acımasız yabancı nüfuzunun yerli maskesi, Batutsi şeflerinin hiyerarşisiydi. Kişisel dokunulmazlıkla Batutsi şefleri tarafından uygulamaya dönüştürülen, Belçika tahakkümü o kadar haşindi ki, yüz binlerce Bahutu köylüsü 1928'den sonraki on yıllık dönemde Buganda'nın kahve tarlalarında göçmen işçi olarak çalışmak üzere Uganda'ya kaçtı. İlk önce sömürge iktidarı her talebi - örneğin yolların bakımı - "geleneksel" şeflere nakletmeyi uygun buldu, bu şekilde onlar da "geleneksel" imtiyazlarını işi, ödeme olmaksızın ve asgari bir düzen bozulmasıyla, yerine getirmek için kullandılar. Şefler de kendi taleplerini "geleneksel" el koyma listesine eklemeyi uygun buldular. Böylece liste büyüdü: teamül olarak beş günde bir olan toprak vergisi - *butake* - şeflerce altı günde iki hatta üçe çıkarılmıştı. Çok geçmeden, daha önce asla var olmayan, dayanıklı malzemelerle şeflerin evlerini inşa etme yükümlülüğü gibi, diğer *corvée** biçimleriyle desteklendi. Şef ne kadar küçükse zorlama da o kadar keyfi olabilirdi. Bir kilise gözlemcisinin notlarına göre *petit* bir Mututsi şefi ve karısı "hoşlarına giden herhangi bir şeyi - muz, tatlı patates, vb. - alabilirlerdi, ve [Mu]Hutu tarlalarından kovulmasın diye razı olmak zorundaydı."¹⁷

Zaman zaman Belçikalı yetkililer sistemi rasyonalize etmeyi, esas olarak şeflerin hukuk dışı zorla alma alanlarını daraltmayı, deneyecektir. Esas yöntem *corvée*'yi nakit olarak ödenecek vergi ile değiştirmektir. Ama ne zaman ki *corvée*'nin eski biçimleri bir nakit toplamaya dönüştürüldü, toplanacak olan yeni zorla almalar "kıtlığa karşı" ya da "gelişme" önlemleri olarak haklılaştırıldı. Eski zorla almaların parasallaştırılması ve aynı türde yeni yüklerin getirilmesi arasındaki tahterevalli boyunca, sömürge iktidarının parasal ödemeye dönüştürmeyi reddettiği bir *corvée* biçimi vardı. Bu "spesifik olarak Hutulara yüklenen" *ubureetwayi* ve memurlar böyle bir şeyin "şeflerin nüfus üzerindeki otoritesine zarar vereceği"ni düşünmeleri sebebiyle değiştirilmemiş şekilde kaldı.¹⁸

*
17 Kamu yetkililerince vergi yerine talep edilen emek, angarya (ç.n.).
1916'da Mgr. Classe, zikreden Lemarchand, *Rwanda and Burundi*, s. 122.
Bundan başka örnekler için bakınız pp.121-4
18 Catherine Newbury, *The Cohesion of Oppression: Clientship and Ethnicity in Rwanda, 1860-1960*, New York 1988, p. 112.

1920'ler itibarıyla, sömürge devletinin temelini oluşturan üç katlı kurumsal çerçeve tamamen yerleşmişti. Birincisi erimiş iktidardı. Yeni şef yalnızca idari memur değildi. Yasama, yönetme ve yargı yetkilerini birleştirmişti. İkincisi bu yetkiler "geleneksel" olarak haklılaştırılmış ve "örf adet", geleneksel olarak tasdik edilmiş yetkili tarafından ilan edilmişti. Bu totoloji sömürge tahakkümünün, hukuk mahkemelerinde "yerli olmayanlar"a uygulanan medeni yasalar sistemiyle idari olarak yürütülen "yerliler" arasındaki ilişkileri düzenlemek için tasarılan "geleneksel" yasalar sistemini koparan yasal kurumlarında billurlaşmıştı. Üçüncüsü, bu "geleneksel" yasal yetki yine "geleneksel" olduğu söylenen ekonomi dışı önlemler sahasının arkasındaki güçtü. Fetih devleti olarak tanımladığım bu üçlü grup, erimiş iktidar, idari olarak yürütülen adalet ve ekonomi dışı zorlama, tarafından yürütülen örgütlü iktidardır.¹⁹ İddiamın yabancı iktidar ve yerli tabilerle pek ilgisi yoktur. Fetih devleti sömürge döneminde, bütünün üzerindeki bir Belçika sömürge otoritesi altında hareket eden ikinci derecede fakat otonom yerel seviyede bir Batutsi aygıtı, dağıtılmış bir despotizm olarak billurlaşmıştır.

Para ve eğitim

Ama bu siyasi sistem altındaki her şey zor değildi. Siyasi üstünlüklerine dokunmazken Batutsi ekonomik üstünlüğünü eritecek yaklaşan iki geniş süreç - para ekonomisinin genişlemesi ve okul temelli Batı eğitimi - vardı. Para ekonomisi, patron ile müşteri arasındaki sömürge *ubuhake* sözleşmesi olan kırsal köleliğin bağlarını zayıflatarak sığır sahipliği dışında, zenginleşme fırsatları yarattı.²⁰ Bu bağlamda 1940 ve 1950'lerin

¹⁹ Bu iddia benim *Citizen and Subject*'te tamamen ayrıntılandırılmıştır.

²⁰ Ruanda, ve genel olarak Büyük Göller bölgesi, üzerine yazanlar müşteriliğin, geçmişi sömürge çağının yüksek zemininden itibaren, toplumsal eşitsizliğin evrensel ve belirleyici bir özelliği olduğunu varsayıyorlardı. Bu perspektifi şekillendirirken, Jacques Maquet (*The Premise of Inequality in Ruanda*, Oxford 1961) öncüsüydü. Her ne kadar, 1970'ler ve 1980'lerde yürütülen, daha ampirik ve yerel temelli çalışmalar bu düşünce ekolünün evrenselci varsayımların doğruluğunu sorguladıysa da hala yandaşlara sahiptir. Herhalde en güçlü Maquet eleştirisi, yalnızca - bazılarının bir sınıf içinde dayanışmaya, diğerlerinin sınıflar arasında köleliğe yol açtığı - farklı müşterilik biçimleri olduğunu değil ama her birinin kendi tarihsel yörüngesi olduğu ve hiçbirinin evrensel ya da primordiyal olmadığını gösteren Catherine Newbury'nin (*The Cohesion of Oppression*, özellikle bölüm 5, 6 ve 7) kaleminden gelmiştir. Krallığın periferisindeki nesilleri merkez saraydaki hamilerine bağlayan, eşitsizken iki taraflı olan, sömürge öncesi sığır sözleşmesi (*umehuto*) daha çok bir dayanışma bağı gibiydi. Karşıt olarak, sömürge sığır sözleşmesi (*ubuhake*) daha çok kölelik biçimi almıştı: Bu defa müşteriler nesiller değil bireylerdi. Ama toplam nüfusun beşte bi-

genişleyen okul sistemi bir Bahutu seçkin karşıtının doğuşuna yapısal temel sağlamıştır. Bahutu ailelerinin çocukları için okul eğitimi bir Kilise inisiyatifiydi. Astrida'daki (şu an Butare) *Group Scolaire*'nin, Ruanda, Burundi ve Kongo olan üç Belçika sömürgesinden öğrenci kabul eden bir Kilise kurumu, kabul kayıtları gösteriyor ki aslında Bahutu öğrenciler İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar dışlanmışlardı²¹, ama Avrupalı ruhban sınıfı ellilerin ortalarında büyük bir değişikliğe gittiler. Lemarchand'a göre, savaş sonrasında yeni gelenler, muhtemelen, "görece mütevazı toplumsal kökenleri olan", "*le petit clergé*"den gelmekte ve "Wallonia'nın Fransızca konuşulan eyaletlerindeki önceki toplumsal ve siyasi bir deneyimle" birlikte "daha genel olarak [Ba]Hutu kitlelerinin kötü durumuyla özdeşlik kurmaya eğilimli"ydiler.²²

Astrida'daki *Group Scolaire*'nin Bahutu mezunları 1950'lerin ortalarında emek pazarına girdiklerinde, eğitilmiş bir Muhutu için fazla yer olmadığını fark ettiler. Devlet memurluğu ve özel sektördeki işler tamamen kapalı olduğundan, fırsatlar, yalnızca hayatlarını kazanmak için değil aynı zamanda büyük toplumsal sıkıntılarını, tüm ilerleme yolları üzerinde Belçika destekli Batutsi tekeli olarak gördükleri Hutuların kurumsallaşmış dışlanması, ifade etmek için de, Kiliseye yöneldiler. Duygudaş bir ruhban sınıfının desteğiyle birlikte, Kilise yayınlarının - en önemli olanı Kinyarwanda dilindeki dergi olan *Kinyamateke* - denetimini aldılar ve duygudaş olarak kim dinlerse, esas olarak aşağıdan Bahutu kitlelerine ve yukarıdan ziyaret eden BM Komisyonları'na, onlara hitap etmeye başladılar.

Belçika tarafından idare edilmesine karşılık Ruanda, bir BM güvenli bölgesiydi. BM vesayeti altında sömürgeliği sonlandırma süreci, bir dizi seçim reformunu ortaya çıkardı. Seçimler Bahutu seçkin karşıtınının Batutsi seçkinlerine karşı bilinçlerini güçlendiren bağlamı hazırladı. Böyle bir bilinç siyasi bir mücadelenin sancularından doğdu. Ruanda devletinin yaratılmasıyla birlikte güçlenen Batutsi kimliği, uzun zaman Bahutu kimliğinden

rini oluşturan ubuhake müşterileri hala ağırlıklı olarak Bahutu değil Batutsi'ydi. Böylece ubuhake müşteriliği hem Tutsiler arasında büyüyen bir farklılaşmaya hem de sığır ekonomisinde daha zengin bir Bahutu tabakasının doğuşunu etkisizleştiren toplumsal bir parmaklığı ifade etti. Ubureetwa müşterilerinden daha yüksek bir statüye sahiplerdi: Bunlar yalnızca, toplumsal skalanın dibindeki, Hutulardı.

21 Lemarchand, *Rwanda and Burundi*, pp. 134-8.

22 Ibid., pp. 106-7.

önce geldi. Bahutu bilinci bir iktidarsızlık ve iktidar için bir mücadele bilinci olacakken, Batutsi bilinci bir iktidar bilinciydi.

Bir Muhutu bilincinin gelişmesi, sömürge döneminin tümüne yayılan uzun bir olaydı. 1962'deki bağımsızlığa kadar, kuzey batı bölgesindeki "Hutular" - güney batı Uganda'daki komşuları gibi -, Bahutu değil Bakiga olarak kabul edilmekte ısrar ettiler. Muhutu bilinci evrelerle gelişmiştir: İkinci Dünya Savaşı öncesi, tüm yerele bağlı kimliklerin sınırlarını aşan, bir uyruk olma bilinciydi; 1950'lerde iktidarı alan bir halkın bilinci haline geldi. Bu değişim yalnızca bir, bir dizi seçim mücadelesiyle merkez sahneyi itekleyen ve "Hutu iktidarını" tabi bir halk olan kimliklerinin üstesinden gelmek için bir program olarak ileri süren, Bahutu seçkin karşıtının doğuşuyla meydana geldi. Tabi bir kimlikle lekelenen - "Bahutu" - ve toplumsal olarak ezilmişlerin mevkilerinden doğan seçkin karşıtı, bunu bir gurur nişanı olarak tutacaktır: Hutu iktidarı! Bir zinciri, Spartaküs tarzı, bir silaha dönüştürürken ve bir kölelik simgesinden kurtulmak için bir kimlik güçlendirirken, bu ne ilkiydi ne de sonuncusu olacaktı. Yalnızca bir tek ilgili örnek düşünmeye gerek var: Kara Güç!

Seçimler yoluyla mücadele

Bu seçim mücadelelerinin zemini BM'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası güvenli bölgesine düzenli olarak sevk ettiği bir dizi sömürgeleşme son verme misyonlarıdır. 1953'te seçimler devlet organlarına danışma konseyleri yaratmak için düzenlenmiş, 1956'da ilk genel seçim, 1959 bir diğeri ve 1960 ve 1961'de son genel seçimler yapılmıştır. Bu seçim dizileri, ve bir iktidar devrinin tahmini, önce Batutsi seçkinlerinin devlet aygıtının daha aşağı etki alanlarının kontrolünde gevşekliğe ve daha sonra Tutsilerle Hutular arasında aşırı siyasi kutuplaşmaya - bir Batutsi karşıtı planlı katliamı prelüdü - yol açan bir olaylar zincirini tetiklemiştir. Dolaylı seçimlerden doğrudan seçimlere kayma oylamada hatırı sayılır bir Bahutu zaferi ihtimali olduğunu göstermiştir. 1956 seçimlerinde, doğrudan oyun olduğu, şef-altı seviyesinde Bahutu adayların bariz bir zaferi vardı ama, dolaylı oyun olduğu, daha yüksek seviyelerde böyle değildi. Buna Batutsi ve Bahutu arasında, 1957 BM mütevellilik misyonunun bilgisi dahilinde yayınlanan iki rakip belgenin yayınlanmasıyla dramatize edilmiş olan bir ideolojik kutuplaşma eşlik etti. Birincisi Mwami Yüksek Konseyince yayınlanan bir tüm-Ruanda özgürleşmesi için, bir bildiri olan ve siyahlarla beyazlar arasındaki ırksal gerginlikleri yatıştırmak için bir iktidar devri çağrısı yapan

Mise au Point'di. Takip eden bir ay içinde bunu Kayibanda ve diğer sekiz Bahutu lideri, tüm Kilise üyeleri ve bir Belçikalı papaz tarafından yazılan *Bahutu Manifestosu* izledi. İki belge arasındaki fark daha keskin olamazdı: önce bağımsızlık, Batutsi seçkininin görüşü, sömürge öncesi hakim durumdakilerin imtiyazlarının restorasyonu için olan istekti; bağımsızlıktan önce demokrasi, Bahutu karşı seçkininin, iktidar talebi anlamına geliyordu. Biri sömürge'deki - siyah ve beyaz arasındaki - ırksal çelişkiyi vurgularken diğeri sömürgeleştirilmişler arasındaki toplumsal çelişkinin altını çiziyordu.

19 Ekim 1959'da, seçimlerin bir sonraki turunun tahmini, ve Kilise yetkililerinin kutsamasıyla, eski kültürel örgütlenmeden, *Mouvement Sociale Muhutu* (Muhutu Toplumsal Hareketi, İME), bir Bahutu siyasal partisi - *Parti du Mouvement de l'Émancipation Hutu* (parmehutu) (Hutu Özgürleşme Hareketi Partisi, İME)- yaratılmıştı. Neredeyse derhal, bunu parmehutu ve monarşi yanlısı Batutsi partisi, *Union Nationale Rwandaise* (UNAR) (Ruanda Ulusal Birliği, İME), militanları ve yerel devlet aygıtından sorumlu Batutsi şefleri arasındaki çatışmalar izledi. Bunlar bir sonraki ay Gitarama'da ve çevresinde zirveye ulaştı: Bir grup genç UNAR militanının parmehutu lideri Dominique Mbontumutwa'ya saldırmış olduğu haberi duyulduğunda, planlı katliamlar ülkenin tümüne yayıldı. Ziyaret eden BM 1960 misyonu cinayetlerin sayısını iki yüz olarak tahmin ederken "halk ölümlerini sessizce gömmeye tercih ettiğinden sayının daha da yüksek olabileceğini" ekledi.²³ Kimi Batutsi şefleri öldürülmüş, diğerleri de istifa etmeye zorlanmıştı. Olağanüstü hal ilan edilmiş ve ülke Albay Bem Guy Logiest'in komutası altına girmişti. Belçika'nın bu bağlamda uygulamaya koyduğu bir *coup d'état*'dan daha azı değildi. Alt-şef ve şef olarak Batutsi varlığının "kamu düzenini bozduğu"nu iddia ederek Bem Logiest, Batutsi şeflerini Hutularla değiştirmeye böylece o zamana kadar olan sömürge iktidarının kendi yetkililerine karşı bir "devrim"e kılavuzluk etmeye başladı. 1960 ve 1961 seçimlerinin arifesinde şef ve alt-şeflerin yarısı Bahutu'ydu ve şefler seçim sandıklarının üzerindeki kontrole sahipti. Yerel devlet hiyerarşisinin bu yeniden kurulması olmaksızın sonraki seçimlerin dramatik olarak farklı sonuçlarını açıklamak zordur. İki eğilim Parmehutu ve UNAR etrafında pıhtılaşmıştı. 1961 seçiminde Parmehutu halkoyununun yüzde 77.4'ünü UNAR ise yüzde 16.8'ini elde etmişti.²⁴ Bunu 1 Haziran 1962'deki bağımsızlık takip etti: yeni yönetim Parmehutu

²³ Lema, *Africa Divided*, p. 38.

²⁴ *Ibid.*, p. 70-1.

ve UNAR arasındaki yetki paylaşımı düzenlemesi üzerinde temel-
lenmişti.

“Hamamböceği” istilası

Bu yetki paylaşımı, dengesiz olduğundan, 1959'da Bu-
rundi'ye kaçmış olan, Batutsi mültecilerin *Inyenzi* - hamambö-
ceği - adlı bir istila yoluyla iktidara dönme girişimleriyle sona
erdi.²⁵ İkinci girişimde iki ya da üç yüz adamla sınırı geçmeyi
başardılar, - silah, cephane ve birkaç cip stokladıkları -
Gabo'daki inşa halinde olan Ruanda askeri kampını istila ettiler,
Nyamata'daki kampta, daha sonra arkalarına katılan, Batutsi
mülteciler tarafından kahramanlar olarak, yalnızca büyük bir
kısmının yok edilmesi için Kigali'den on iki mil uzakta,
Nyabarongo nehri üzerindeki Kanzanze köprüsünün üzerinde, o
zaman Belçikalı subayların yönetiminde olan, Ruanda Ulusal
Polisi tarafından karşılandılar. Karşılık, daha önce tutuklanmış
olan, önde gelen Batutsi kişilerin ve Batutsi nüfusun kesimleri-
nin ülke çapında örgütlü bir şekilde öldürülmeleri idi: Ülkenin
on *préfecteuründen* her biri Bahutu nüfus arasından “kendini
savunma” grupları örgütleyen bir bakanın komutası altında acil
durum bölgeleri haline getirilmişti. Kaç kişinin öldüğünü bilmek
zor. BM 1000 ile 3000, Dünya Kiliseler Konseyi 10000 ile 14000
arasında olduğu tahmininde bulundu. Bertrand Russell 6 Şubat
1964'te *Le Monde*'taki yazısında bir halkın, Nazilerin Yahudi im-
hasından sonraki en korkunç sistematik imhası olarak adlandırdı.
Burundi dışında hiçbir Afrika devleti sesini yükseltmedi. Karşı dev-
rimin paramparça oluşu, bu planlı katliam böyle selamlandığı için,
aradaki tüm zemini aşındırdı: Öldürülen Tutsiler tam olarak saray
ve monarşistlerle bağlarını koparan ve hizmet edebilecekleri cum-
huriyetçi bir rejim umut edenlerdi. Bu uzun tarihsel hikaye bağla-
mında aşağıdaki sonuçları ortaya koyabiliriz:

1) Tutsi ve Hutular arasındaki ayırım sosyo-politik bir ay-
rımdır. Bu yalnızca sömürgeci bir yaratma değildir: sömürge
öncesi dönemde yaratılmakla birlikte ayırım sömürge devletinde
kutuplaştırılmış olup ve sömürge sonrası devlet tarafından alev-
lendirilecek ve kurumsallaştırılacaktır.

2) Batutsi kimliği sömürge öncesi Ruanda devletinin biçim-
lenmesiyle aynı zamanda billurlaşmıştır. Bir, iktidarda ya da ya-
kınında olma, ya da basitçe iktidarla tanımlama, kendilik bilin-
cidir. Buna karşılık, daha sonra pıhtılaşan Bahutu kimliği bir,

²⁵ İzleyen hikaye şurada özetlenmiştir: *ibid.*, pp. 71-3.

iktidara tabi olanların kendilik bilincidir. Bahutu kimliği – ve onun sıçrama tahtası olan 1959 devrimi –basitçe bir geri kalmışlık işareti olarak kenara atılamaz. Bu kimlik sömürge devletinin çerçevesiyle, özellikle Batutsi şef hiyerarşisiyle, sınırlandırılmıştı. Bu Bahutu bakış açısından 1959 bir devrim olarak görülmekte ve 1994 bir karşı devrim olarak görülmek zorundadır.

3) Hutular ve Tutsilerin ayrı etnik gruplar olduğunda ısrar edenlerin bir gerçeği derinlemesine düşünmeleri gerekir: Bahutu-Batutsi kimliği iki kutupludur. İkisi de yalnız başına var olamaz. Ruanda'nın Birinci Cumhuriyeti anladı ki Batutsi adlı sosyo-politik bir kimlik varken, Bahutu adlı bir diğeri de olacaktır. Bu sebeple her iki kimliği de, "devrim"i periyodik planlı katliamlar yoluyla Hutu iktidarı olarak yeniden yasalaştırma, ihraçlar ve militanlarına 1959'da, 1963'te ve sonrasında yeniden mülkiyet dağılımı yoluyla sağlamlaştırıp, hayatta tutmaya çalıştı. Zaman içinde, yeniden yasalaştırmalar Fransız Devrimi'nden imgeler ödünç aldı. "Kamu Güvenliği Komiteleri" "karşı devrimciler" listeleri ilan etti: 1972'de bunlar eğitim sistemi ya da kamu hizmetindeki önemli makamlardaki Tutsilerdi. 1972 planlı katliamı Bahutu mülteciler komşu Burundi'deki bir dizginsiz Batutsi hakimiyetindeki ordudan korunmak için Ruanda'ya akın ettiğinden yoğunlukla sonuçlandı. Bu bağlamda, Savunma Bakanı, Jouvenal Habyarimana 1972 "kültürel devrimin" 1959 "toplumsal devrimini tamamlayacağını ilan ederek bir *coup d'état* gerçekleştirdi.

4) İkinci Cumhuriyet "kalıcı devrimi" getirmeye çalıştı ki gerçekte bu Bahutu ve Batutsi kimliklerini kurumlara yerleştirerek kalıcı teröre bir sondu. Bu kurumsallaştırma ikili bir değişimle el ele gitti. Birincisi siyasal odağın, belki kuzey çağdaş Ruanda'nın Batutsi hakimiyetine giren son kısmı olduğu için, "devrimin" gerçek muhafızları olarak, Hutulardan kuzeyli Hutulara, bölgesel değişimiydi. İkincisi iktidarın konumundaki, sivil olandan askeri yönetime, kurumsal bir değişimdi: bütün olan bitenden sonra ordu, "devrim" in, Inyenzilere karşı savaşın ateşinde güçlenmiş, çocuğuydu. Habyarimana, Ruanda toplumunun eski dengesini o zamana kadar ezilmiş çoğunluğun şikayetlerini telafi etmek için tasarımlanan kotalar sistemi yoluyla kuracak bir karşı ayrımcılık (olumlu eylem) biçimi olarak haklı çıkardığı, hiyerarşik bir çoğulculuğu kurumsallaştırdı. Tutsiler siyasi toplumda tabi bir statüyü kabul ettikleri takdirde sivil toplumda ikinci derecede bir statüye izin verileceklerdi. Bu bağlamda Habyarimana devlet aygıtında sembolik bir Batutsi varlığını sağlamak için her girişimde bulundu: 1990'ların sonunda on dokuz üyeli kabinede bir,

bir büyükelçi, yetmiş sandalyeli Ulusal Meclis'te iki milletvekili ve on altı kişilik iktidar partisi, MRND*, merkez komitesinde iki Mututsi üye vardı.²⁶ 1959 devrimi Hutuların bildikleri dünyayı, diğer yönlerden değiştirmeksizin, alt üst etmemiş miydi? Daha önceki bir çağda bir Mututsi cesedi bir Muhutununkinden daha değerli idiyse, devrim bir Mututsi cesedinin bir insan cesedininkinden daha az saygınlığa sahip olduğu bir noktaya gelmemiş miydi? Kalkınan Muhutu Hutuluğunu (*kwi hutura*) akıtabilse ve iktidar mevkilerine, doğrudan kabineye, girebiliyor olsa, Habyarimana'nın devlet hiyerarşisindeki itibari Batutsi bütünlüşmesi bir bakıma bir *kwitutsira* değil miydi?

5) Bu, kalıcı olarak tanımlanmış bir çoğunluğun temsilcisi olarak Devlet, kavrayışından kurtulmak, bugün Ruanda'nın karşı karşıya olduğu mücadeledir. Herhangi bir toplumun var olmaya devam etmesi için, demokratik rekabet - parti yönetiminde ya da değil - rızaya, bir çoğunluğun değil herkese, dayanan bir düzenin varlığını var sayar. Siyasal rekabet hayata zararlı değilse tüm katılımcıları oyunun kurallarını, kazansalar da kaybetseler de, kabul etmek zorundadır. Konsensüs temelli bir siyasal topluluğun yaratılması çoğunlukça yönlendirilen herhangi siyasal rekabetten önce gelmek zorundadır. Bu dersi öğrenmedeki başarısızlık Ruanda'yı bir kez daha kalıcı bir gerilim durumuna sokacaktır. Fetih üzerinde temellenmiş bir düzenden rıza üzerinde temellenmiş olana nasıl geçileceği Ruanda için bugünkü mücadeledir.

II. Soykırım, Adalet ve Uzlaşma

22 Temmuz'da Kigali'den arabayla bir buçuk saat uzaklıktaki Ntarama'ya, güneye Burundi'ye doğru giden toprak bir yoldan, gittim. Tuğladan yapılmış ve demir saclarla kaplı bir köy kilisesine vardık. Dışarıda kafatasları taşıyan ahşap ve bambu bir parmaklıklı raf vardı. Yerde, toplanmış ve çuvallara sıkıştırılmış ama yırtık kumaştan dışarı çıkmış, çeşitli kemikler vardı. Muhafız, kemiklerin çevreden toplanmış olduğunu açıkladı. Uganda'daki Luwero Üçgeni yerleşimlerinden olan bir eski asker, benim gibi, her ne kadar kafatasları ve çuvallar herhangi bir yerde o güne kadar gördüğümünden niceliksel olarak daha büyük de olsalar, bir *déjà vu* hissi hissetti. Kilise yirmiye altmış feet'ti.

* Mouvement Révolutionnaire Nationale pour le Développement (Gelişme için Ulusal Devrimci Hareket), (ç.n.).

²⁶ Catherine Watson, *Exile from Rwanda. Background to an Invasion*, Washington 1991 p. 6.

İçerde, taşların üzerindeki ahşap kalaslar bank olarak kullanıldıkları anlamına geliyordu. İçeriye dikkatle baktım ve kişisel eşya yığınları – omuz çuvaları, yırtık pırtık giysiler, bir havlu, ahşap bir kutu, bir *suferia*, plastik kupa ve tabaklar, samandan hasır ve şapkalar - fakirlerin tüm malvarlıkları-, gördüm. Sonra tüm bunların arasında, her biri ölmüş oldukları pozisyonda donmuş, kemikler ve iskeletler gördüm. Soykırımından bir yıl sonra bile havanın, kemikle karışık, kan, giysi, toprak – bir insan küfü – koktuğunu düşündüm.

Açık delikleriyle birlikte, duvarları gözden geçirdim. Rehber bunların *Intrahamweler* – iktidardaki partinin, MNRD, gençlik kolu, tarafından yapıldığını böylece binanın içine el bombası atabildiklerini açıkladı. Bu kilisenin içindekilerin şanslı olduğunu söyledi. Neredeyse anında ölmüşler. Dışarıdakilerinki uzun, vahşi, bazı durumlarda bir haftaya uzayan, günde vücutlarının bir parçası kesildiği bir ölümdü. Kilisenin duvarlarında hala bazı eski posterler vardı. Biri: “*Journée Internationale de Femme*” (Uluslararası Kadınlar Günü, İME) ; ve aşağısında kalın harflerle: “*Égalité – paix – dÉveloppement*” (Eşitlik-barış-gelişme, İME) diyordu.

Ntarama'daki katliamdan sağ kalan, Callixte adında bir adamla tanıştım. “7 Nisan [1994] sabahı, oradaki evleri ateşe vermeye ve bu tarafa doğru gelmeye başladılar. Yalnızca birkaç kişi öldürülmüştü. Yangın bizi buraya itti. Grubumuz buraya koşmaya karar verdi. Buranın Tanrı'nın evi olduğunu, kimsenin burada bize saldırmayacağını düşündük. 7'sinde, 8'inde, 10'una kadar, onlarla savaşıyorduk. Biz taş kullanıyorduk, onların palaları, mızrakları, çekiçleri, el bombaları vardı. 10'unda sayıları artmıştı. 14'ünde kilisenin içine itiliyorduk. 14'ü ve 15'inde kiliseye saldırıldı. Asıl katliam 15'indeydi” diye açıkladı.

“15'inde Başkanlık Muhafızları'nı getirdiler. Komşu yerleşimlerden getirilmiş, *Intrahamweleri* destekliyordlardı. Ben buradaki grupta değildim. Burada kadınlar, çocuklar ve yaşlı erkekler vardı. Erkekler dış tarafta savunma birimleri oluşturmuşlardı. Ben dış taraftaydım. Çoğu adam savaşarak öldü. Savunmamız kırıldığında, gelip buradaki herkesi öldürdüler. Bundan sonra, tepelerde saklananları avlamaya başladılar. Ben ve diğerleri bataklığa ilerledik.

“*Secteur*'üyle ilgili olarak, içinde kimin yaşadığını, kaçının Batutsi, kaçının Bahutu, olduğunu, kimlerin katliamda yer aldığını sordum. “Benim *secteur*'ümde, Hutular üçte iki, Tutsiler üçte birdi. Bizim *secteur*'de yaklaşık 5000 kişi vardı. 3500

Bahutu'dan tüm erkekler yer aldı. Komuta edecek önde gelen liderler hariç, bir emir gibiydi. Geri kalanlar takip ettiler." *Secteur'de inter-marriagelar* olup olmadığını sordum. "Çok. Batutsi kız çocuklarının üçte biri Hutularla evleneceklerdi. Ama Bahutu kız çocuklarının yalnızca yüzde 1'i Batutsi erkeklerle evliydi: Hutular kız çocuklarının fakir olan Tutsilerle evlenmelerini istemiyorlardı ayrıca bu riskliydi de. Çünkü Tutsiler ayrımcılığa tabiydi, kız çocuklarını eğitimin olmadığı, işin olmadığı yere vermek istemiyorlardı...riskliydi. Bahutu erkeklerle evlenen Batutsi kız çocukları için olasılıklar daha iyiydi. Daha iyi fırsatlara sahip olurlardı."

"Hutularla evli Batutsi kadınlar öldürüldü. Bildiğim, kurtulan yalnızca bir kişi var. İdare Bahutu erkeklerini, başkalarını öldürmeye gitmeden önce - gerçek *Intrahamwe* olduklarını kanıtlamaları için - Batutsi eşlerini öldürmeleri için zorladı. Bir adam reddetmeyi denedi. Kendisi ile eşi arasında seçim yapması gerektiği söylendi. O da kendi hayatını kurtarmayı seçti. Başka bir Muhutu erkek Mututsi karısını öldürdüğü için onu azarladı. O da öldürüldü. Kallisa - karısını öldürmeye zorlanan adam - hapiste. Karısını öldürdükten sonra taraf değiştirdi. Her yere el bombaları saçmaya başladı."

"Katliam planlıydı çünkü bazılarında silah verilmişti. Savaş sırasında RPF ile birlikte birçok genç erkek yedek kuvvetlere alınmış, eğitilmiş ve silah verilmişti. Eğitimden gelenler kendilerini Tutsilerden ayırıyorlardı. Arkadaşlarımdan bazıları eğitim aldı. Döndüklerinde başkalarını harekete geçirmeyle meşgul oldular. Asla beni görmeye gelmediler. Elli yedi yaşındayım. Altmışındakiler bile, eğitilmemiş oldukları halde katliama katıldılar. Eğitimliler Orta 2 ya da Teknik Okulu terk edenlerdi." Bu gibi genç katillerle nasıl arkadaş olduğumu sordum. "Babalarının bir arkadaşım. Bir baba oğul ilişkisiydi. Babalarının bilmesi gerektiğini düşünüyorum."

Kaç tane katil?

Yavaş yavaş soykırımın büyüklüğünü anlamaya başlıyorum. Öldürülen insanların sayısı, bana söylenen, yaklaşık bir milyondur. Holocaust'tan farklı olarak bu soykırım yıllar değil yalnızca üç ay, boyu sürmüştü. Bir siyasi komiser poliste "öldüren ve hareket eden yalnızca küçük bir grup değildi" diye açıklamıştı. "Çünkü soykırım, çok kısa bir zamanda çok büyük bir ölçüde gerçekleştiğinden, çok genişti; tüm yörelerde - bakanlardan köylülere - katiller vardı." Holocaust'un esasen devlet görevlileri-

nin işi olduğu, Almanya'da olduğundan farklı olarak, Ruanda'da tüm Bahutu nüfusu kapsayan bir girişim söz konusuydu. Yukarıdan planlanmış olmasına rağmen, sivil nüfus kesimleri tarafından yerine getirilmişti. Eğer girişim herkesi kapsattıysa, böylece hedef gösterilebilecek hiç kimse olmayacaktı. Ordudaki bir siyasi komiser bunu çok düşünmüştü; "Kigali'yi ele geçirdiğimizde devletteki suçlularla karşılaşacağımızı düşünmüştük, onun yerine suçlu bir halkla yüz yüze geldik." Ve sonra dilemmanın diğer yüzünü belirtti, "vardığımızda Kigali yarı yarıya boştu. Sanki RPF bir işgal ordusuymuş gibiydi."

Soykırımında kim yer almıştı? Gittiğim her yerde bu soruyu sordum. Calliste şunu söyledi: "Bizim *secteurde* altı lider vardı. O altının öldürülmesi gerekir. Diğerlerinin uygun cezayı alması gerekir. Yönlendirilen - ama bilen - bazı entelektüeller bile vardı; onlara daha fazla ceza verilmesi gerekir. Hapiste ortalama on beşten yirmi yıla kadar. Hepsini öldürmek mümkün değil." Siyasal Ordu Grubunun bir üyesi şunları ifade etti: "Soykırım, onu planlayanlardan, lojistiği örgütleyen ve bilgilendirmeleri yapan orta düzeye ve faaliyeti uygulayanlara uzayan, geniş bir tabana sahipti."

Kigali'ye adalet sorununu saf bir hukuki açıdan görenlerle - Öldürdüğü kanıtlanabilenler cezalandırılmalıdır - tartışmaya hazırlanmış olarak geldim. Benim görüşüm hukuki perspektifin geniş kapsamlı bir siyasi zorunluluğa karşı ikincilleştirilmesi zorunda olduğuydu. Bu iddiamı Siyasal Ordu Grubuna ifade ettiğimde, tereciye tere sattığımı [preach to the converted] fark ettim. Çeşitli görüşmelerde, devletin farklı düzeylerinde adaletin barışmaya giden yolun zeminini hazırlayacağı üzerinde, büyüyen bir uzlaşma olduğu hissine kapıldım. Ama bu uzlaşmayı topluma genişletmek bir dilemma olarak görünüyor. Siyasal Ordu Grubu'na geri dönersek; "Soykırımın mı yoksa yakınlarını kaybedenlerin bakış açısından mı bakıyoruz? ... Nerede duracağız, kimseyi öldürmeyecek miyiz diyen insanlara ne söylersiniz? Amaç bir bireyi cezalandırmak mı yoksa insanlığa karşı bir suç belirtmek mi? Cevap geniş tabanı [koalisyon hükümetini] devam mı ettirir yoksa parçalar mı? Soykırımdan doğrudan zarar görmeyenler, doğrudan zarar görenlerin acı duygu ve bakış açılarını paylaşmıyorlar." Siyasal Ordu Grubu'nun başı bana "Soykırımı planlayanları mahkeme önüne çıkarırsanız o zaman insanları tepelerde yakalayan köylü sorunu siyasidir. Bunu görmezlikten gelebiliriz" dedi. Benzer görevdeki bir yetkili "Sorumlu tutuluların sayısı önemli değil" dedi. Başka biri "İfşa, yargılamalarda ce-

zalandırmadan daha önemli. Ahlaken, etnisite siyaseti üzerinden hayatta kalanlar, temelsiz kalmış olacaktırlar” dedi.

Adalet ile birlikte barışma

Devletteki büyüyen uzlaşma iki önermeyi içerir: Birincisi, hukukten soykırımdan sorumlu olanların sayısı ile siyaseten sorumlu tutulabileceklerin sayısı aynı değildir. “Soykırımı kim planladı?” sorusuna siyasal bir cevap, bir birey kimlik tespitiyle başlayamaz. Kısa ve öz bir yanıt, “devlet iktidarı” olmalıdır. Yalnızca böyle, soykırımdan sorumluluk etnik değil, siyasal olacaktır. İkincisi, soykırımın amacı nüfusu - katiller ve mağdurlar olarak - tamamen ikiye bölmek idiyse o zaman adalet buna çabalayanları tespit ve izole etmeye; katılmayı reddeden hatta Batutsi insanları korumaya cesaret edenleri kamunun dikkatine sunmaya; geri kalanlar için bir genel af ilan etmeye ve böylelikle nüfusu yeniden birleştirmek için siyasal zemin kurmaya çalışmalıdır.

Ama bu uzlaşma ne billurlaşmıştır ne de üzerinde oy birliği vardır. Ruanda'nın dışında, özellikle Batı'daki siyasal çevrelerde, büyüyen, adalet taleplerinin barışma için olanlarla çeliştiğini ve ikincisinin önceliği olması gerektiği yönündeki bir görüşü yansıtan başka bir bakış açısı, bir azınlık bakış açısı, da vardır. Bu, BM Genel Sekreteri'nin ortaya koyduğu söylenen geniş tabanlı hükümetin önceki rejimi de kapsaması gerektiği yönündeki bir bakıştır. Ruanda'ya gitmeden önce ben de bu bakışı ikna edici bulmuştum. Ama Ruanda'daki görüşmelerim sonucunda bunun siyaseten savunulabilir olmadığını öğrendim.

Butare'de dört yüz Batutsi öğrencinin katledildiği, arkadaşları olan öğrenciler ve fakülte tarafından ihanete uğradığı *Université National du Rwanda* (Ulusal Ruanda Üniversitesi, İME)'ya gittim. Bir Muhutu profesörle tanıştım ve hikayesini dinledim. “[Batutsi] öğretim görevlilerinden birinin Muhutu bir karısı vardı. On altı yaşında bir oğulları vardı. Çiftin çocuğunu sakladık ve sonra güvenlik için gittiğimiz [Fransızların kurduğu] *Zone Turquoise*'a götürdük. Kadın kurtuldu ... koca, bir Mututsi'ydi, saklanmaya çalıştı, iki ay hayatta kaldı, Haziran'da bulundu ve öldürüldü ... Kadın bizden haberdar oldu ve oğlunu almak için *Zone Turquoise*'a geldi ama bize katiller olarak bahsedildiğimizi asla söylemedi. Döndüğümüzde, bir hafta sonra tutuklandık. Üç ay boyunca oğlanı saklamak için hayatlarımızı riske attık.”

Üç ay sonra salıverilmişti ama kocası – o da bir profesör – katliama katılmakla suçlanmaktan hala hapiste. Hapishane koşullarını şöyle tarif etti: “Benimle hapiste 3500 kişi vardı şimdi 6000’e yükseldi. Hapishanenin kapasitesi 1500 kişilik. 6000 kişinin yüzde 50’den fazlası masum. Bunların içinde masum olduğunu bildiğim on doçent var. Eğer geri dönmeye cesaretli idiy-seler masum olmalılar.”

Ona adalet taleplerinin barışma için bir engel olup olmadığını sordum. Cevap çabuk ve açıktı: “Sorumlu olanlar yargılanmalı. Canlı yayınlanan cezalar verilmeli böylece cezalandırmama kültürü sona erer. Bağışlamaya inanmıyorum. Bu siyasi partiler düzeyinde planlanmış bir şeydi. Tesadüfi değildi ... Adaletle barışma arasında gerilim yok. Mağdur edilmiş olanlar suç işleyenlerin cezalandırıldığını gördüklerinde, daha iyi hissedecekler ve diğerleriyle birlikte yaşayabilecekler.”

İktidardakilerin asla hiçbir şeye cevap verme ihtiyacı duymadıkları kültürün, “cezalandırmama kültürü”, bir adının olduğu Ruanda’da çok derin kökleri vardır: *ceza muafiyeti*. Bu kültürün sömürge döneminde başladığı gözüküyor. Genelde yönetilenler karşı yönetenlerin olan, sömürge döneminde kasabalarda “beyaz ayrıcalık” ve kırsal kesimde şeflerin “geleneksel” ayrıcalığı olarak bilinen, bu imtiyaz, sömürgeleştirme sona erdikten sonra bir devlet kültürüne dönüşmüştü. Bu şekilde Bahutu ya da Batutsi olsun, Ruanda ve Burundi’deki devlet yetkililerine özgü hale geldi. Kigali’deki bir kilise görevlisinden ceza muafiyetinin önemini açıklamasını istedim. “1972’de Burundi’deki Tutsiler ortaöğretim okullarına gittiler ve 200.000’in üzerinde Bahutu öğrenciyi ortadan kaldırdılar. Burundi Hutularının “ceza muafiyeti” dedikleri şey budur. Kimse rahatsız olmaz, kimse hiçbir şey yapmaz.” Ama Ruanda Polisi’ndeki bir Siyasi Komiser’in ileri sürdüğü üzere, ceza muafiyeti devlet kültüründen daha derinlere gider. Her kuruma nüfuz eder: “Çocuklara okulda Batutsi ve Bahutu arasında, ilkinin zalimler ikincinin ise mazlumlar olduğu ayrımını yapmak öğretilir. Bu kompleksler yaratmıştır. Öğretmenler daha başından Batutsi çocukları sindirir ve Bahutu çocuklara Tutsilere zulmetme hakları olduğunu öğretirlerdi ... Düşmanı öldürmenin nesi yanlış? Yılanı öldür!” Callixte bu şartlar altında yaşamının nasıl olduğunu açıkladı: “Buradaki insanlar cinayetlere alıştılar. Soykırımdan önce [İkinci Cumhuriyet’te] bizim *secteur*ümüzde cinayet olmasa bile Nyamata gibi çevredeki *secteur*lerde sık sık cinayetler olurdu ... Ama cinayetler, köyümüze gelip bizim köyden

Intrahamwe'yi oluşturanları, diğer *secteur*lerdeki cinayetlere katılanları anlatan, mülteciler yaratacaktır. Cinayetler durduğunda hayat her zamanki gibi devam etti." Birisi cinayetlere tanık olmasa bile, tanınan katillerle yan yana yaşamaya alışmıştı.

Soykırımdaki spesifik bir etken akılda tutulmalı. Çünkü nüfusun geniş kesimleri - isteyerek ya da tehdit altında - bunda yer aldı ve bu her semti ve her kurumu böldü. Her bucak, her hastane, her kilise soykırımın yara izini taşır. Eğer adalet devlet yetkililerince sağlanmazsa kaba bir adalet, hayatta kalanlarca suçlu olduklarını düşündüklerine verilecektir. Adaletin alternatifi barışma değildir - intikamdır. Bu sebeple adalet olmadan barışma da olamaz: "Eğer soykırım gereği gibi ele alınmazsa, patlayacak bir saatli bombadır."

Gecikmiş adalet adalet değildir

Bugün Ruanda'da her şeyden önemli olan bir gerçek göze çarpmaktadır: İşleyen tek kurum ordudur. Soykırımın sona ermesinin ve iktidara RPF'nin örgütlediği iktidar tarafından el konulmasının ardından bir yıldan fazla bir zaman sonra, soykırımdan sorumlulukla suçlanan bir tek kişi bile yargılanmamıştır. Yerleşmiş bir yargı bile yoktur. Sorun, Siyasal Ordu Grubuyla görüşmelerimde bana söylenen, iki katlıdır: Araç ve kimin suç işleyen sayılacağına bir tanımının yokluğu. Araç yokluğunun bu gecikme için geçerli bir sebep olabileceğini kabul etmek zordur: eğer silahlar, ve belki uzmanlaşmış askeri personel bile, dışarıdan getirilebiliyorsa adaleti harekete geçirecek adli personel neden olmasın? Eğer sorun finansalsa neden bölgeden adli gönüllü isteme gayreti yok? Her şeyden öte, neden adaleti ve barışmayı anlamadaki başarısızlık Ruanda'nın bugünkü ilk önceliği - ve dar anlamda savunma değil -?

Kimin suçlu olduğunu tanımlama işi, karşılaştırdınca, gerçek bir meseledir. Ne hükümetin ne de toplumun tüm sorumluları yargılamaya gücünün yetmeyeceğine dair büyüyen bir uzlaşma varken iktidar çevrelerinde Ruanda'nın Bahutu nüfusunun çoğunun katliam için sorumluluğu yüklenmesi gerektiğine inanan ya da bunu varsayan çok kişi olduğunu öğrendim. Yüksek mevkideki bir kişi: "Sorumluluğa göre sınıflandırın. Sorumlular ulusal stadyumda vurulsun. Sonra devam edin ve katılanlara, üç ya da dört milyon, söyleyin; yanlış şeyi yaptık desinler." Bu sayıya inanılacaksa, yargılama usulleri Güney Afrika tarzı bir "adaletle birlikte gerçek komisyonu" nun alanı olmalı ve gerçekten adaletten sorumlu olanların siyasi felçlerini açıklamalıdır.

Sorunun siyasi olduğu konusunda çok az şüphem var. Ruanda'da devlet dili, her memurdan, ve olmayanların çoğundan da, duyulan Ruanda nüfusunu dört kategoriye ayırıyor: Geri dönenler, mağdurlar, hayatta kalanlar ve suç işleyenler. Geri dönenler çoğunlukla, RPF ile geri dönen Batutsi (ve biraz Bahutu) sürgün ve mülteciler. Mağdurların hem Batutsi hem Bahutu olduğu söyleniyor, ikinciler iç siyasi muhalefet katliamlarının mağdurları. Ama hayatta kalan, yalnızca Tutsiler için kullanılan bir terim. Bunun sebebi, bana söylenen, soykırımın yalnızca Tutsileri hedef almış olması. Asla açıkça telaffuz edilmeyen, ima suç işleyenler hala hayatta olan Hutular ve, açık yüreklilikle söylenirse, Muhutu olmak bir katil olarak farz edilmek.

Hayatta kalanlar nasıl hayatta kaldı?

Bir meslektaşının oğlunu, kocasıyla birlikte, saklayan Butare'deki profesörü düşünüyorum. Ntarama'da kilise koruması olan kırk beş yaşında bir Muhutu ile tanıştım – Habyarimana'nın ordusunda bir askermiş, daha sonra emekli olmuş ve bir polis olmuş. On bir Batutsi'yi saklamış, bazılarını evinde diğerlerini başka yerde. Ntarama'da, ve bir parçası olduğu güney ovalarında, bana Tutsilerin çevredeki bataklıklarda saklanmalarının mümkün olduğu, ama ülkenin çoğu kesiminde böyle olmadığı, söylendi. Tepelerde saklanamazsınız. Hayatta kalma arayışları o kadar umutsuzdu ki, sonunda kendilerini öldürülmeye teslim eden ve barikatlarda kendilerini gösteren çok sayıda kişi vardı. Hattın kıyısına ulaştıklarında nehirlerin önünde kafalarının kesilmesi için sıraya girenler bile vardı, böylece ceset nehre yalnızca bir dürtme ile, katilleri fazladan çaba sarf etmekten kurtararak, yuvarlanırdı. Ve hala hayatta kalanlar vardı? Nasıl? Memur olan ve olmayan insanlarla görüşmeler bana bir ipucu verdi: Ovaların dışında kalan yerlerde kurtulanların çoğu için, onları koruyan en azından bir aile olması gerekir. Bununla birlikte bu grup için bir terim yok. Siyaseten ve alenen görünmezler.

Gecikmiş adaletin siyasi maliyeti aşırı derecede yüksek olabilir. Görüşmemizin sonunda Callixte'ye söylemek istediği başka bir şey olup olmadığını sorduğumda; "Adaletin gerçekleştiğini görmek isterdim. Tanıklık etmemiz gerekiyorsa, yapacağız. Hiçbir şey yapılmadığında durumdan rahatsızız." diye cevap verdi. Callixte, hayatta kalan Tutsiler arasında büyüyen bir endişeyi yankılandırıyordu: Sürgünden geri dönenler soykırım deneyimlerini paylaşmazlarsa adaletle ilgili duyarlılıklarını da paylaşmaya-

bilirler. Bu gerçeğin siyasi sonucu bir RPF görevlisi tarafından huzursuzca ama dürüst olarak vurgulandı:” zor bir durumumuz var. Buradaki insanlar [Tutsiler] bir yıldan beri buradayız ama hiçbir şey olmadı diyorlar. Kimse adaletin önüne çıkarılmadı. Yalnızca, bedelini ödedikleri iktidara gelmek isteyenler olduğumuzu, fırsatçı olduğumuzu söylüyorlar. RPF gelmeden önce baskıya tabi tutulmuşlardı ama katledilmemişlerdi. Şimdi bir soykırımdan musdaripler ama adaletleri yok. Hayatta kalanlar suç işleyenlerin cezalandırılmasını istiyorlar. Biz ne istiyoruz?”

Adalet ne kadar gecikirse, insanlar o kadar meseleleri kendi ellerine alacaklar – intikam o kadar gündem olacaktır. Ruanda toplumu bir kez daha kendi içine kapanacaktır. Bu şimdiden oluyor. Butare'deki profesöre göre “Barışma için esas sorun keyfi tutuklama ve (jenoside, İME) katılmayanların taciz edilmesi. Batutsi saklayan Hutuların tutuklandığı vakalar bile var. Bu harekete geçirmeyi engeller. Öldürenler terk ettiler, geride kaldılar. Şimdi, Hutularca saklananlar bile kendilerini saklayanları eğer yanlış olarak tutuklandılarsa korumak için, böyle olduğunu söylemek için ortaya çıkmıyorlar.” Neden? “Bir neden mağdurun genellikle tek hayatta kalan olması. Kendisini kötü hissediyor, onun yerinde başkalarının olması gerektiğini düşünüyor. Bazen intikam arzusu var. Şu ana kadar, Hutularca gizlenenler onları ziyaret etmiyor, onların lehinde konuşmuyor ya da hapisteyken ziyaret etmiyor.” Bu sebeple hızlı adalet soykırımdan hayatta kalanlara özgü bir talep değil. Aynı zamanda Hutuların önemli kesimleri için de bir talep. Gecikmiş adalet şimdiden barışma için siyasi desteği, bununla birlikte mevcut hükümetin sahip olduğu her ne ahlaki ve moral zemin varsa, aşındırıyor.

RPF, onlarsız hiçbir şeyin – savunma, gelişme, demokrasi - başarılı olamayacağı, adalet ve barışmanın ilk öncelikleri olduğunu anlamamış görünüyor. Aksi takdirde RPF'nin adaleti tek bir bakanlığın sorumluluğuna verme kararını anlamak zor. Bir acil durumdaki herhangi bir ülkede bu, tek bir bakanlıkça ele alınmaz. Bütün hükümetin sorumluluğu olarak kabul edilir. Soykırım bir acil durumun ötesindedir, bir halkın tümünün hayatta kalmasını dengeler.

III. Bölgesel Sorumluluklar

Ruanda'da Ekim 1990'daki RPF istilası bir – baskı değil - iç reform döneminde meydana geldi. RPF destekçileri bu noktada, rakipleri bu tek olgunun RPF'nin şeytani ve iktidara aç doğasını vurguladığını ileri sürerken, sadece sessiz kaldılar. Benim görü-

şüme göre istila yalnızca eğer bölgedeki gelişmelere bir yanıt olarak düşünülürse anlam kazanır. Ruanda'nın kaderi, bölgedeki diğer herhangi bir devletten daha fazla, Ugandanınki'ne bağlı görünüyor. Ruanda'nın ikinci cumhuriyetinin yıkılışına yol açan RPF istilası Uganda'dan geldi. Bölgede - bir Batutsi periyodik planlı katliamlar ve ihraç kombinasyonu yoluyla - büyüyen bir mülteci birikmesi yaratan uzun vadeli tarihsel eğilim, sadece Ruanda'daki iç gelişmelerle açıklanabilir; mültecilerin silahlı bir kuvvet olarak örgütlenmesi ve Ekim 1990'daki silahlı geri dönüşlerinin zamanlaması esas olarak Uganda'daki iç gelişmelerle açıklanır. RPF'nin Ruanda istilası olarak bilinegelen, aynı zamanda Ruandalı mültecilerin Uganda'dan ihraçları olarak anlaşılması gerekir. Bu yüzyıl boyunca Uganda'ya taşınan Ruandalı mülteciler - Uganda'daki Bufumbia'nın Kinyarwanda konuşan nüfusu hariç, iki gruba ayrılabilirler. Birincisi Ruanda'daki sıkılaştırılan angarya ve zorunlu toprak işleme rejimine yanıt olarak 1920'lerin ortalarında sınırdan akmaya başlayan Bahutu köylülerdir. İkincisi esas olarak 1959 devrimiyle salıverilen terör döngüsünden kaçan Batutsi çobanları ve orta sınıf insanlardı. Birinciler göçmenler, ikinciler mülteciler olarak adlandırılmıştır. İki grubun toplumsal kaderi önemli derecede farklı olarak ortaya çıktı. Göçmenler Uganda'ya çiftliklerdeki işleri elde etmek için geldiler. Bu başlangıç noktasından, yerel toplumun, mültecilerin herhangi bir zamanda olabileceğinden, yavaş yavaş asimile olarak, yerel isimler, klan ilişkileri, eşler ve bütün bir kimliği kabul ederek, daha fazla bir parçası oldular. Farklı olarak mültecilerin kaderlerinde, kendilerini ev sahibi toplumdan açıkça ayıran şartlarda, bir komutan altındaki kamplarda yaşamak vardı. 1990 itibarıyla göçmenlerin sayıları 500.000 ile 750.000 arasındaydı. Mülteciler aşağı yukarı 200.000 kişiydi.²⁷ Hutular ve Tutsiler arasında Ruanda'daki bölünme Ruanda'nın dışında göçmenler ve mülteciler arasındaki fark olarak yeniden üretilmişti. RPF göçmenlerden daha çok mültecilerle sıkı bağlantısı olan bir toplumsal güçtü.

Ruandalı mültecilerin Uganda'daki arazi parselleri muhtemelen bölgedekinin en kötüleriydi. Tanzanya'da görece kolayca vatandaşlık alabilirlerdi ve gerçekten hükümet onlar için ayrı bir bölge belirlemişti; diğerlerinde teklifler geri çekilmişken Zaire'de zaman zaman yurttaşlık teklif edilmişti. Ardı ardına gelen Uganda hükümetleri, farklı olarak, mültecilerin çocuklarını bile

²⁷ Ibid., p. 5.

mülteci olarak kabul etmişti. Her ne kadar çocukların bazıları kampları terk edip okula ve hatta üniversiteye gitmiş ve üyeleri mesleklerde, ticaretle ve devlet memuriyetinde bulunabilen seçkin bir tabaka oluşturmuş olsalar da, bunları gerçekleştirebilmek için kimliklerini saklamak zorunda kalmış, olmadıkları bir şeyler olmak zorunda kalmışlardır: Banyankole, Baganda, Banyoro. O zaman bile kurumlara girebilmek için rüşvet vermek zorunda kalmışlardır. Durumlarına düşünebildiğim en yakın örnek Filistinli mültecilerin Ortadoğu'daki durumlarıdır. Yaygın önyargı ve resmi ayrımcılığın en ucu, - yoksulluktan sabotaja - açıklaması zor olan her durum için mevcut kolayca yapılan açıklama, devlet tarafından büyütülen ve toplumdaki çoğu kişi tarafından serbestçe paylaşılan mülteci karşıtı önyargıya yanıt olarak bir, ilk ve en başta gelen, mülteci kendilik bilincinin biçimlendiği Uganda'daki mülteciler arasındaydı. Ayrıca bunun sebebi Uganda'daki Batutsi mültecilerin çoğunun kendilerini, Batutsi olarak değil, Banyarwanda (Ruandalı) olarak düşünmeye başlamalarıdır.

Bölgede Ruandalı mültecilerin ilk örgütünü, Nisan 1979'da Kampala'da Ulusal Birlik İçin Ruanda İttifakı (Ranu), kuran Uganda'daki mülteci entelijansiyasıydı. RANU her şeyden önce, büyük ölçüde münazara, tartışma ve temsil etmeye eğilimli bir entelektüeller örgütüydü. Bu Uganda'daki, fark edilebilir her azınlığın devletin düşmanlığına ve halkın şüphesine hedef olduğu, hızla gelişen duruma karşılık gelmiyordu. Eğilim dramatik olarak Kenyalı Jaluo işçilerinin 1970'te, ve iki yıl sonra Asyalıların ihraç edilmesiyle, yüzeye çıktı. Yakında Ruandalıların sırası gelecekti. Ruandalı ihraçları Obote ii yönetiminde, ama 1982-83'te, geldi. 1 Ekim 1982'de, yerel şefler, UPC'nin gençlik kolu ve paramiliter Özel Kuvvetler'in bir biriminin bir kombinasyonu Uganda'da hedefi Banyarwandalar olan, ama Bakiga ve Bahimaları kapsayan, bir operasyona başladı. Mültecilerin evleri yok edildi ve "cinayetler, tecavüzler ve sakat bırakmalar" oldu. 40.000'in üzerinde kişi, Kigali hükümeti sınırı kendi tarafından kapatmadan önce, Ruanda'ya kaçtı. Geride kalanlar ikiye bölündü: Yetişkinler kamplara kaçarken gençler vahşi bölgede büyüyen NRA gerillalarının ordusuna yöneldi. Aralık 1983'te yerel şefler ve UPC gençlik kolu üyeleri Rakai ve Masaka yörelerinden 19.000 Banyarwanda'yı tahliye etti. Ruanda sınırının kapalı olmasıyla, yarısı Tanzanya'ya kaçtı diğer yarısı ise bir kez daha kampların güvenliği ile gerilla rütbeleri vaatleri arasında ikiye bölündü. Hemen hemen aynı zamanda, Banyarwanda çobanları-

nın, eğer varsa, sığırları için otlak ya da yeteneklerine daha uygun çalışma arayışıyla gitmiş oldukları, doğuda Teso'da ve kuzeyde Lango'da "Banyarwandalara benzer ama daha az hesap edilmiş bir saldırı gerçekleşmekteydi."²⁸

Büyük sayıda göçmenleri içeren nüfusa sahip bir bölge olan, Luwero üçgeninde yayılan gerilla savaşı bu ihraçlara tepkiydi. Göçmenler arasındaki en büyük grup, tahminen yöre nüfusunun yüzde 15'ini oluşturan, Banyarwandalardı. Bu inter-etnik karışımaya yanıt olarak, NRA bir halk örgütü nosyonu ve, iç bölümlerini değil halkın bütünlüğünü vurgulayacak haklar geliştirdi. Direniş Konseyleri adlı köy halk meclislerine kimin üye olabileceği, onlara oy verip, ve köy Direniş Komitelerine kimin seçileceğine karar verirken doğum ve soy ölçütlerini bölücü olduğu için kenara itip ikamet ve çalışma ölçütlerini kabul ettiler.

NRA'daki Ruandalılar

En başından beri, gerilla savaşında Ruandalıların mevcudiyeti önemliydi. 1981'de Kakamba'daki pusuyla gerilla savaşına başladıkları söylenen yirmi yedi kişiden ikisi Banyarwandaydı.: Fred Rwigyema ve Paul Kagame. Rwigyema NRA'nın iktidara gelmesinden sonra Polis Şefi ve Kampala'da Savunma Bakanı Yardımcısı olacaktı. Paul Kagame NRA'nın Vekil Askeri İstihbarat Şefi olacaktı. Tümgeneral Rwigyema komutasındaki yüksek rütbeli subaylar, altı başka yüksek NRA subayı da dahil: Yarbay Wasswa ve Binbaşlılar Kagame, Baingana, Kaka, Bunyenzi ve Nduqutse, birlikte Ruanda'ya geçtiğinde, RPF liderliğini oluşturdular.²⁹ Bu yüksek rütbeli subaylar, bir hareketli Tugay Komutanı olan Bunyenzi gibi, yalnızca buzdağının görünen kısmıydı. Bazılarının iddia ettiği üzere ilk fırsatta Kigali'ye ilerlemek amacıyla beceri ve silah edinmek ve bir örgüt kurmak için mi Luwero'daki gerilla mücadelesine katılmışlardı? Ya da Kigali'ye ilerlemek NRA'nın Kampalda'da iktidarı ele geçirmesinden sonra meydana gelen gelişmelerin, mültecileri, bugün Afrika'da bir kez mülteciysen her zaman mülteci olduğu, acı gerçeğine ikna edecek olan gelişmelerin sonucu muydu? 1995'de yüksek rütbeli bir RPA komutanı bana şöyle söyledi: "Hayatını tehlikeye atarsın ve günün sonunda hiçbir çabanın seni olmadığını bir şey yapamayacağını fark edersin. Satın alamazsın, kanla bile." Rütbelerinin, başlangıçtan itibaren geri dönüşten başka bir alternatif olmadığına ikna edilmiş olan bazılarını içerdiğine hiç şüphe yoktur. Ke-

²⁸ Ibid., p. 10; US Committee for Refugees, 1983.

²⁹ Catherine Watson, Kişisel Görüşme, September 1995.

sin olarak, yurttaşlığa kabulü daha uygulanabilir bir alternatif olarak gören diğerleri olmaksızın bu rütbelere ulaşamazdı. Neticede, ancak 1998'de, Ruandalı sürgünlerin yurttaşlığa kabulü üzerine bir konferans yapılabilmisti. Böyle acı bir tadı ne söylebildi? Gerillalar vahşi bölgeden toplum içine geri döndüklerinde, sonsuza dek arkalarında bıraktıklarını düşündükleri bir dünyaya, bir yurttaşlar ve mülteciler dünyasına geri dönmüşlerdi. Hiçbir gecikme olmaksızın, ihraçlar dönemi bir kez daha başladı: Ruandalı sığırcı bakıcıları 1986'da Teso'dan zorla tahliye edildiler. Çalışma ve ikametgah koşullarına seçim tanıma NRA teamülü, uzak geçmişte kalmıştı. Terfilerde ise, özellikle bir Munyarwanda dahil olduğunda, dikkate alınan, her şeyden fazla, soydu. İronik ama anlaşılabilir olarak, NRA'daki Ruandalı subay ve askerlere 1986 sonrası dönem eski silah arkadaşlarından başka birileri olmayanlar tarafından yapılan bir ihanet gibi görünmeye başlamıştı. RANU'nun kurucularından biri o anın ruh halini hatırlıyordu: "NRA deneyimi NRA'daki Banyarwandaları harekete geçirmekte bir katalizördü. 1983 kadar geride, tutumumuz, insanların Uganda'daki mücadeleye gönüllü olarak katılması gerektiğiydi. Bu yararlıydı. Bu kasıtlı bir ordu içinde ordu örgütlenme çabası değildi. Ayrımcılık ve taciz onları şaşırttı, alternatifler aramaya itti. Baingana gibi, üst rütbeli RANU üyelerine başvurular. Ayrımcılık birçoğumuzu harekete geçirdi." 1987'de bu zor durumdan, iki uzlaşma noktasını billurlaştıran RPF doğdu: Mülteci mücadelesinin liderliği NRA'daki Ruandalılardan çıkacaktı ve eve dönüş ancak askeri yoldan olabilirdi. Sol eğilimli bir ideolojik yönelimi temsil eden RANU'dan farklı olarak RPF, geniş bir cephe olacaktı ve esasen bilinçli bir itkili bir seçkin entelektüel oluşumu olan RANU'dan farklı olarak RPF, toplumsal olarak mülteci nüfusa tutunacak ve aktivist bir itkiyle yönlendirilecekti. Ama yine de mültecilerin geleceği konusunda - geri dönüş ya da vatandaşlık kazanma - bir mutabakat yoktu. Ondan sonra 1990'da, toprak yasa tasarısı üzerindeki parlamenter tartışma ortaya çıktı. Ruandalı mülteciler daima otlakların tarıma elverişli arazileri kaplamasından dolayı toprak kıtlığının sorumluluğuyla suçlanmışlardı. Aynı derecede çobanlar daima mülteci statüleri tarafından sıkıştırıldıkları fuzuli işgalci durumundan bir çıkış aramışlardı. Toprak yasa tasarısı büyük çiftliklere yeniden sahip olup onları daha küçük parsellere bölmeyi ve fuzuli işgalcilere dağıtmayı amaçlıyordu.³⁰ Bu, zamanla otlama arazilerini fuzuli işgalcilere kiralayan arazi sahiplerine dönüşen, büyük çiftlik sa-

³⁰ *New Vision*, Kampala, 25 July 1990.

hipleriyle fuzuli işgalciler arasında giderek büyüyen bir çatışmanın tam ortasında teklif edilen bir tasarıydı. Büyük çiftlik sahipleri tasarımı, hükümet, ve özellikle askeri, destekli, bir mülteci Banyarwanda çıkarları belgesi olarak tasvir ettiler. Tartışma ilerledikçe her iki taraf kendilerini silahlandırdılar. Sorun, Uganda'da, sonunda Başkanı kendi Savunma Bakanı'yla karşı karşıya getiren, 1986'dan beri olan en ateşli tartışmayı kışkırttı. Meclisin verdiği nihai karar vatandaş olmayanları toprak edinmeden yasakladı; Banyarwanda mültecilerden – ve çocuklarından – açıkça vatandaş olmayanlar olarak bahsediliyordu. Tümgeneral Fred Rwigyema, Genelkurmay Başkanı tarafından, Yardımcı Savunma Bakanlığı görevinden alındı ve "Ekim 1990'daki istila sırasında artık NRA'ya aktif görevde değildi." Human Rights Watch'a gönderdiği bir mektupta (26 Ağustos 1993) Uganda'nın Birleşik Devletler büyükelçisi Katenta-Apuli, "Bu iki temel kararın birleşiminin Ruandalı mültecileri Uganda'da parlak bir gelecekleri olmadığına ikna ettiğini ve NRA'dan kitle firarlarını ve "anavatanlarındaki haklarını tekrar elde etmek için Ruanda'yı istila etme" kararını "hızlandırdığına inanıldığını" ileri sürmüştür. Dikkati eve çekmek için, istila günü, Uganda hükümeti Ruanda'ya saldırmak için NRA'yı terk eden tüm Ruandalıların Operasyonel Yönetim Kanunu uyarınca asker kaçağı olduğunu ilan etti. Büyükelçi, " Bu bir askeri mahkeme kararıyla ölüm cezasına çarptırılacakları anlamına gelir. Bu onlar için tekrar Uganda'ya dönmelerine teşvik değildir" diye açıklık getirdi.

Çoğu Ugandalıya Büyükelçi'nin iddiası gülünç görünebilir. Bununla birlikte RPF'dekilerin birçoğu, özellikle liderliği, savaş sırasında birçok noktada Uganda'ya geçtiler ve RPF Uganda'nın aktif desteğinden faydalandı. Buna rağmen, RPF'deki Banyarwanda'lar Uganda toplumuna ya da Uganda devletine yabancı değillerdi. Bazı gözlemciler RPF'nin devlet içinde bir devlet gibi hareket ettiğini bile düşündüler. Ama tüm bunlara karşın bir şey açıktı: Bu desteğin önşartı geri dönüşün olmadığıydı. Sonuç, RPF'nin Ruanda'ya doğru ilerlemeye devam etmesiydi. RPF'nin çekirdeğini oluşturan, 1986'da Kampala'yı alan 14000 NRA'nın hemen hemen 3000'i olan ve 1990'da yaklaşık 4000 olarak tahmin edilen, mülteci askerler kendilerini Ruandalı şeytanla lacivert Uganda denizi arasında buldular. 1990 istilasına yol açan mülteci krizi, oluşumunda bir, hem Ruanda hem de Uganda sorunuydu. Kısaca, bir Afrika kriziydi.

IV. Uluslararası Sorumluluklar

Ekim 1990 istilası Ruanda'nın içinde patlayıcı bir duruma neden olmuştu. Hem Fransa hem de Belçika hükümete destek için birlikler gönderdiler. Belçika çabucak korkarken – savaş durumlarında bir tarafsız kalma yükümlülüğünü belirterek birliklerini çekti – Fransa rejimin en güvenilir destekçisi olduğunu kanıtladı. Fransız desteği para, eğitim ve silah sağlamaktan Mısır ve Güney Afrika gibi arabulucu ülkelerden silah alımı için finansal teminat vermeye kadar çeşitlilik gösterdi.³¹ Soykırımın, özellikle *Intrahamwelerin*, fırtına birlikleri olacak, silahlı milislerin eğitiminde Fransa'nın rolü o kadar aleniydi ki Kigali'ye vardığımda Fransa Başkanı'na *Mitterahamwe* dendiğini duymak yaygındı.

Kigali rejiminin aynı derecede görünür ve hevesli bir destekçisi Zaire'nin Başkan Mobutu'suydu. Fransa ve Belçika'nın aksine Mobutu özel bir başkanlık birimini sevk etti ve bu birim RPF'ye karşı doğrudan eyleme geçti. Mobutu için savaş – yakınlarda kendisine soğuk davranmaya başlayan - Fransa'ya ve dik-kate alacak başka herkese kritik zamanlarda daima kendisine güvenilebileceğini ispatlamak için cennetten inme bir fırsattı. African Rights'a göre Zaire'nin karışması Bahutu radikaller ve onların esas bağışçısı, Fransa, arasında arabuluculuk olarak devam etmektedir.³²

Uluslararası karışmanın ölçülebilir yüzü daha açık olan yüzüydü ve iki insan hakları HDÖ'sü tarafından iyi belgelenmişti: İlki Africa Watch tarafından ve daha yakın tarihli ve daha kapsamlı olarak African Rights tarafından. Bununla birlikte, daha az açık olan, zirvesi ve özü bir siyaset değişikliği lehine diplomatik ve finansal baskı olan, bu karışmanın ölçülebilir olmayan yüzüydü. Ülkenin siyasal ve sosyal yapısının incinebilirliği kahve fiyatlarındaki çöküş ve Dünya Bankası'nın bir katı yapısal uyarılama programı dayatmasıyla çok artmıştı. Bir siyaset değişikliği için baskı, Birleşik Devletler ve Kanada'yı da kapsayan güçlerden geldi. Talepleri, siyasal reform ve RPF ile müzakerelerin başlamasıydı. Ders kitabı olarak ifade ettikleri, reform çok partili bir siyasal sisteme girişti. Batı demokrasileri Kigali'deki hükümeti siyasal sistemi bir iç savaşla karşı karşıya olarak görüşmelere açmaya aksi halde diplomatik tecrit ve bir yardım kesintisiyle

³¹ Detaylar için bakınız Africa Watch, *Arming Rwanda: The Arms Trade and Human Rights Abuses in the Rwandan War*, New York, January 1994.

³² African Rights, *Rwanda: Death, Despair, and Defiance*, revised edition, London 1995, s. 1101-9.

karşı karşıya kalmaya zorladı. 1990'ların başında, şu an Kigali'de bir bakan olan, bir muhalefet partisinin lideri sonuçları hatırladı: "Çok partili sistem – ve bağlantılı gençlik örgütlenmesi – bu ülkeyi kalıcı gerilime itti."

Yükselen gerilime uygun olabilecek panzehirin genişletilmiş tartışma ve müzakere olduğunu düşünülebilir. Ama 1992'de Arusha'daki müzakerelerdeki siyasi temsil, Kigali'de iktidardaki koalisyonun radikal kanadının ifade ve temsili için küçük bir alan sağladı. Aslında daha çok, Kigali'deki hükümete katılmış ve süregiden siyasal reformda, Dışişleri de dahil, çeşitli bakanlıklar yakalamış olan - muhalefet partileri ve RPF arasında bir danışma egzersizine dönüştü. Nihai Ağustos 1993 Arusha Anlaşması RPF'ye birliklerin yüzde kırkını ve yeniden biçimlendirilmiş silahlı kuvvetlerin yüksek komutasının yarısını donatmayı sağladı. "Hutu iktidarı" eğilimi, Arusha'da söz hakkı olmaksızın, bu gibi hükümlere aforoz olarak baktı; aşırı olmasına rağmen "Hutu iktidarı" eğilimi hemen hemen hiç marjinal bir güç değildi. Müzakerelerden ne kadar dışlanmış hissetmiş ve utanç verici bir kapitülasyon olarak gördüğü bir sonuca doğru ne kadar ilerlendiyse, o kadar Bahutu radikalliği Batutsi sorununa bir "nihai çözüm" aradı. Nisan 1994'teki Başkan Habyarimana suikastı "Hutu iktidarı"nın soykırımcı kanadına ve onun aygıtına – özellikle *Intrahamwe*, *Impuzamugumbi* ve *Milles Collines* radyo istasyonu – kitle cinayetlerini salıvermek için bahane ve fırsat sağladı.

Terör 1959 devrimi açık ihanetinden sorumlu tuttukları iki güce karşı yöneltilmişti. İlk olarak Bahutu muhalefeti katliamını ve sonra Batutsi azınlığı soykırımını kapsayan bu terör basitçe, iktidarı kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya olan bir seçkinin karşılığı olarak, gene de öyleydi de, açıklanamaz. Soykırımın köylülerin komşularını, avlanılanları kurtarmak için kendi hayatlarını riske atan başkaları olmasına karşılık, aynen meslektaşlarını okullar ve hastanelerde ortadan kaldırdığı gibi, öldürdüğü büyük ölçüde yayılmış bir olay olduğunu gördük. Soykırımın "halksal" doğasıyla karşılaşılıp tabii durumdaki kitlelerin motivasyonunu açıklayabilecek ipuçlarını aramaya zorlanıldı.

"Hutu İktidarı" RPF'nin, sömürge dönemindeki Batutsi şeflerininkini hatırlatan bir yönetim kuran ve Bahutu nüfusun, köylüler ve kentli yoksullar da dahil, çoğu ekonomik kriz ve kemer sıkmayla ağır darbe yemiş, kayda değer kesimleri için anlam ifade eden, 1959 devriminin toplumsal kazanımlarını tersine döndürecek bir Batutsi dirilişini desteklediğini iddia etmekte.

Devrimden doğan Bahutu iktidar yapısı tarafından harekete geçirilerek, komünal iş olarak adlandırdıklarını gördüğümüz, kitle cinayetlerine katıldılar. Bu halk karşılığı, madun bir bilincin sınırlarını vurgular: Sömürge döneminin hafızasıyla tanımlanarak, dolaylı yönetimin ajanları tarafından gerçekleştirilen baskı deneyimiyle sınırlanmıştı. Bu bakış açısından 1994 yalnızca 1959'un devamı, alt motivasyonunun kendi tehdit altındaki insanlıklarını korumak olan karşı devrimci şiddetin tomurcuklanmasını önlemeyi amaçlayan bir devrimci şiddet alemiydi. Hegel bir noktada insanların diğer yaşam formlarından hayattan daha önemli olduğuna inandıkları bir dava için hayatlarını verme, ve - eklemesi gerekirdi ki - alma, kapasiteleriyle farklılaştıklarını belirtir.

Yaklaşan krizin büyüklüğünü nihayet bir an için gördüklerinde, uluslararası toplumun liderleri sorumluluk paylarından kaçarak karşılık verdiler: Zaten Kigali'nin içinde Batutsi sivilleri korumak için bulunan UNAMIR'i*, komutanı tekrar tekrar önerdiği üzere, güçlendirmek yerine, geri çektiler! Bu uluslararası önderliğin bakış açısından bugünkü Ruanda sorunu nedir? İktidara RPF tarafından el konmasının basitçe başka bir etnik intikamı tetiklemesinden korkuyorlar. Bu yüzden eğilimleri, adalet sorununu barışma sorunundan ayırmak ve barışmayı adalet olmaksızın elde etmeye çalışmak yönündedir. Bu durumun sorunu, önceden ileri sürdüğüm üzere, kaba adaletin olumsuz sonuçlarını cesaretlendirecek olması ve bunları, hepsini ve her birini bölerek, semtler ve kurumların içindeki intikam dalgalarına dönüştürecek olmasıdır. Uluslararası liderlik sorununun kalbinde, yalnızca etnik bir çözüme uygun, - Ruanda'da Burundi olarak - bir etnik çatışma yattığına da inanıyor. Bu yüzden herhangi bir çözümün Hutular ve Tutsiler arasında, ilkinin sayısal çoğunluğunu yansıtan, etnik iktidar paylaşımını içermesi gerekmektedir. Birçok partili demokrasi bu demektir: Bir ya da birçok çoğunluk Bahutu partisiyle yüz yüze gelen bir ya da birçok azınlık Batutsi partisi. Ve bu durumla ilgili, ileri süreceğim, sorun, çoğunluk ve azınlığın devlet yapılarında kurumsallaşan ve o devlet tarafından etkinleştirilen siyasal süreçler tarafından onaylanan daimi artefaktlar olmadığı için yapısal bir reform olmaksızın iktidar paylaşımının kalıcı olmayacağıdır. Başka bir deyişle Bahutu ve Batutsi kimliklerinin tanınması bir barışma sürecinin başlangıç noktası olması gerekirken, bu sürecin hedefi bu ikilikleri yeniden üretmek değil bunları aşmaktır.

* United Nations Assistance Mission for Rwanda (Birleşmiş Milletler Ruanda için Destek Misyonu), (ç.n.).

Bağlama bakılmaksızın çok partili demokrasinin demokratik sonuçlara yol açabileceği nosyonuna, bu ancak tüm katılımcıların oyunun kurallarını kabul ettiğinde gerçekleşebileceğinden, karşı çıkacağım. Mantıksal ve tarihsel olarak, bir siyasal toplumun yaratılması o toplumda – yalnızca bir çoğunluğun değil tümünün - asgari bir uzlaşmayı gerektirir. Rıza temelli siyasal bir toplum yaratmak bir Ruanda halkı yaratmaktır. Bir halkın tanımını etnik, ırksal, kültürel olmadığı için esasen siyasaldır. Bu yüzden bir halkı siyasal bir süreç yoluyla, Güney Afrika gibi, bir çok-etnik, çok-ırksal ve çok-kültürel bir duruma zorlama düşünülebilir. Böyle bir siyasal toplum yaratmak bugün Ruanda'nın yüz yüze geldiği mücadeledir.

V. Geniş Tabanlı Hükümet

İç savaş travmasını deneyimleyen ülkelerde, geniş tabanlı bir hükümete vurgu yaygındır. Uganda ve Güney Afrika iki örnektir. Ruanda bir diğeridir. Geniş bir taban inşa etme deneyimleri çeşitli ve hatta çelişkilidir. Birkaç sorunu belirtmek isterim.

İlk olarak, iç savaşın siyasal seçkini zıt hiziplere çatlattığı yerde geniş tabanın başlangıç noktası yüksek mevkilerdeki bir iktidar paylaşımı anlaşması olmuştur. Uganda ve Ruanda iktidar paylaşımının nasıl kavramsallaştırılabileceğine ilişkin iki farklı örneği gösterirler. Uganda'da geniş taban bireyleri, iç savaştan galip çıkan grup – NRA - tarafından yönlendirilen ve örgütlenen bir iktidarda birleştirir. Ruanda'da geniş tabanın arka planı 1993 Arusha Anlaşması'dır. 1994 geniş tabanı üç tür temsilciyi içerir: RPF, soykırıma katılmayan siyasal partiler ve RPF dışında olup onun tarafından katılmaya davet edilen bireyler, Ugandatarzı. Ugandalılar fırsatçı görünebilirler. Bu siyasi örgütlerin onları kimin temsil edeceğini seçme ve bireyleri sorumlu tutma haklarını tanımaz.

Ama Ruanda ve Uganda arasındaki farklılığın çeşitli yüzleri vardır. Bunlardan biri Ruanda'daki geniş taban Uganda'dakinden daha varsayımsal görünmektedir. Her ne kadar kabinedeki çoğunluk RPF dışından da olsa, kimliği Batutsiden çok Bahutu'dur, bu çoğunluğun RPF'nin buyruğu altındaki hükümetin içinde olduğundan kuşku duyulur. Sık sık hükümetteki partilerin tabanları olmadığı, bir şekilde bir tabanın yaratılması gerekeceği yorumunu duydum. Önerme yalnızca bir sebeple, soykırımın o tabanı büyük ölçüde erittiği, doğru görünebilir.

İkincisi, RPF'nin geniş tabanlı bir hükümet inşa etmesinde karşısına çıkan anahtar sorun kimin dahil edilip kimin dışarıda bırakılması gerektiğidir. Sorun iki önemli Bahutu liderin – Faustin Twagiramungu (Başbakan) ve Seth Sendensonga (İçişleri Bakanı) – kabineden çıkarılmasıyla birlikte 1995'ten beri hayati önem arz etmiştir. Her ikisi de "Hutu İktidarı" taraftarı oldukları için dışarıda bırakılmışlardır.

Bu mantıksal temel Uganda'daki ve Güney Afrika'dan çıkarılan ders ile çelişir: Patlayıcı bir iç savaş sonrası durumda tüm çabalar her bir siyasal eğilimi içermek için gösterilmelidir. Katılıma bir tek önşart olabilir: Hedeflere ulaşmada bir yöntem olarak şiddetten vazgeçme. Uganda'da geniş taban, etnik, şovenist ve monarşist destekçilerle birlikte önceki tüm diktatörlüklerden, Amin ve II. Obote'den Lutwa'ya kadar, üyeler içermiştir. Güney Afrika'da Kara Güç ve Beyaz Güç'ten destekçileri içermektedir. RPF, saflarında "Tutsi İktidarı" taraftarları içermektedir. O zaman neden Ruanda'daki geniş taban, karşıtlarını, Hutu üstünlüğünden – sosyolojik çoğunluğun yönetimi - değil ama şiddetten vazgeçmeye bir hedef olarak istekli olan "Hutu İktidarı" savunucularını içermesin? Onları dışarıda bırakmak, görüşleri nüfusun çoğunluğundan destek bulanları dışarıda bırakmaktır. Orta zemin eritmek ve geniş tabanı daraltmaktır.

Adalet barışma için gerekli bir şartken, yeterli bir şart değildir. Barışma ayrıca ortak bir tarihin inşasını da gerektirir. Bunda 1959'un ortak bir açıklamasına ulaşmaktan daha zorlu bir görev olmayacaktır. Bazıları mevcut kabinede bulunanlar da dahil, 1959'u çoğunluğu özgürleştiren bir "toplumsal devrim" olarak onaylayan Bahutu şahsiyetlerle tanıştım. Bugün tarih artık Ruanda'da okullarda, esasen 1959'un hem Hutular hem de Tutsiler, hükümette bulunanlar için bile, için kabul edilebilir bir açıklaması olmadığından öğretilmiyor. Hutu iktidarının şiddete başvurmayan taraftarlarını dışarıda bırakmak 1959 gayrimeşruluğundan sorumluluklarını iddia ederek barışma sürecinin altını oymak ile eşdeğer değil mi? Ruanda'daki barışma muhtemelen Uganda'dakinden ve hatta Güney Afrika'dakinden bile daha zor bir görev olacaktır. RPF adaletin peşini bırakmasa ve yönetim için yeterli genişlikte bir taban inşa etse de barışma muhtemelen uzak bir hedef olarak kalacaktır.

Bir siyasi komiserin bana söylediği gibi "soykırım insanlar arasında geniş tabanın kapsayabileceğinden daha fazla şüphe yarattı." Mesele şu ki, üst kademelerdeki yetki paylaşımından,

aşağıdan yukarıya uzlaşma inşasına, daha ileri gidilmesi gerekmektedir. İktidar paylaşımı olsa olsa iyileştirici olabilir; önleyici tedbirler asgari bir uzlaşmanın inşasını gerektirir. Benim görüşüme göre bu, fetih devletini adım adım parçalarına ayıracak kurumsal reformlar olmaksızın mümkün değildir.

Kalıcı bir Uzlaşma İnşası

Belçika sömürgeciliğinin *kurumsal* altyapısı kıtadaki diğer sömürgelerinkinden farklı değilken, *toplumsal* temsilinin öyle olduğunu görmüştük. Diğer Afrika ülkelerindeki etnik gruplar uzamsal olarak farklı bölgelerde, her biri aşağı yukarı kendi yöresinde, yaşarken Ruanda'da Hutular ve Tutsiler'de durum böyle değildi; aynı tepelerde yaşıyorlardı. Bu yüzden diğer Afrika sömürgelerindeki dolaylı tahakkümün yerel seviyedeki aygıtı yerel köylü sınıfından etnik olarak farklı olmayan yerel bir hiyerarşiyi billurlaştırmaya yönelmiş iken kişinin kendi tahakkümü olarak sömürgeciğin toplumsal deneyimine yol açıyordu. Ruanda'da böyle değildi. Diğer Afrika sömürgelerinde yerel seviyedeki antagonizma her bir etnik grubun içinde yerel iç savaşlar olarak patlak vermişken Ruanda'da yerel sınırların ötesine geçen, Bahutu ve Batutsi arasında bir çatışma niteliği kazandı.

1959, devlet personelini Batutsi'den Bahutu'ya değiştirirken devlet aygıtının kurumsal karakterini değiştirmemişti. İktidar, öncesinde olduğu gibi, birleşik ve otoriter olarak kaldı. Bu yetki ekonomi dışı baskıyı rasyonalize eden "geleneksel" hukuk yoluyla olanaklı olmaya devam etti. 1959 "devrimiyle" çoğunluğa geçen toprak ödeneği üzerindeki denetim için hiçbir şeyin değişmediğini söylemeye çalışmıyorum. 1959, Bahutu köylü sınıfı için toprağa serbest erişim ve çalışma özgürlüğü anlamına gelmekteydi. Gerçek bir tarihsel bir kazanımdı ve 1980'lerin sonuna kadar öyle kaldı. Bahutu kitlelerin katıldığı 1994 soykırımı noktasında; 1959'un kazanımlarını korumak için böyle yaptılar.

Dolaylı tahakküm dağıtılmış despotizm için ideolojik beri terimdi. İyileştirmek, planı olmayan ve olmaması gereken bir görev, sömürge devletinin kurumsal mirasını parçalara ayırmaktı. Cevabın, ya da muhtemelen cevapların, yaratıcı bir deneme yapılma süreci yoluyla, uygulamada bulunması gerekecektir. Tek başlangıç noktası bugüne kadarki deneyimlerimizin analitik bir özeti olabilir. Uganda örneğinin burada ayırıcı bir özelliği olacağına inanıyorum. Bir geniş tabanın kalıcı olması - çağdaş Uganda siyasetinin dilini kullanması - için, hem yukarıdan hem de aşağıdan inşa edilmesi gerekir: patlayıcı gerginliği derhal etki-

siz hale getirmek için yukarıda iktidar paylaşımı ve kalıcı bir uzlaşma inşasına başlamak için aşağıda kurumsal reform. İkincisi olmaksızın, ilki geçici bir önlemden başka bir şey olmayacaktır. Uganda örneği DK (Direniş Konseyi ve Komitesi) sistemi olarak bilinir. Gücü ve cazibesi sömürge döneminden beri hakim olan başlıca yetkilileri söküp onları köy meclislerince seçilen halk komiteleriyle değiştirdiği kırsal bölgedeydi. Aynı zamanda, yasa, yürütme ve yargı yetkilerini ayıran bir güçler ayrılığı gerçekleştirilmişti. Köy konseyleri (Direniş Konseyleri) tartışma ve uzlaşma temelinde çalıştılar. Seçtikleri yürütme komiteleri (Direniş Komiteleri) mümkün olduğunda uzlaşma, olmadığında çoğunluk temelinde çalıştılar. Katılımcı yönetim biçimlerine başlangıç çoğul çoğunluklar, bir azınlıkla karşı karşıya olan ülke çapında bir çoğunluk değil, topluluk olarak tanınanlar kadar çok sayıda çoğunluk ve azınlıklar, yarattı.

Ortak Bir Siyasal Topluluğa Doğru

Batutsi ve Bahutu kimliklerinin Ruanda devletinin oluşum sürecinde yaratıldığını ve bu kimlikleri kurumsallaştıran bir devlet iktidarı biçimi olmaksızın yeniden üretilmediğini ileri sürmüştüm. Söz konusu kimlikler sosyo-politik iken "Hutulugu" ve "Tutsiligi" ilan edenler bu kimlikleri, ayrıca sosyo-kültürel olan bir tınıyla, daha da büyük yazdılar. Hutuların ve Tutsilerin kültürel hatta psikolojik olarak aynı ya da benzer olduklarını tartışmanın anlamı yoktur: Başlangıç noktamız Bahutu ve Batutsi insanların kendilerini bugün ne olarak düşündükleri olmalıdır. O perspektiften ironi şu anki hükümet çatı tepelerinden "biz tek bir halkız, hepimiz Ruandalıyız" diye bağırımdan yorulmazken Ruanda'nın tarihinde Hutuların ve Tutsilerin bu kadar kutuplaştığı bir dönem asla olmamıştır. Uzun ve trajik tarihleri bizi bugün Ruanda'yı diğer çoğu Afrika ülkesinin olduğu gibi - çok-kültürlü - düşünmemiz gereken bir noktaya getirmiştir.

Bu bakış açısından Ruanda çoğunluk ve azınlığın daimi artefaktlara dönüştüğü yerde ne azınlık ne de çoğunluk mutlaka yaşayabilir rejimler ile sonuçlanır: Her iki deneyim de, ilki bir planlı katliam döngüsü ve ikincisi bir soykırımla - felaketle sonuçlandı. Çok-kültürlü bir bağlamda çoğunluk ve azınlık arasında daimi bölünmelerin inşası, self-determinasyon hakkının bir ifadesi olarak devletin, bir ulus-devlet paradigmasının sonucudur. Söz konusu paradigma üç sorunun kaynağıydı.

Birincisi, Avrupa'dan ulusun ortak bir ülkede yaşayan kültürel bir topluluk olduğunu ve self-determinasyonunun kendi

devletini yaratmayı gerektirdiğini öğrendik. Unutuyoruz ki, ulus-devletlerin oluşumunda Avrupa bütün bir etnik temizlik tarihini deneyimlemiştir. Bunun olmadığı yerde “ulus” olarak kültürel çoğunluğun yanında kültürel azınlıkları daimi “ulusal azınlıklar” olarak damgalamıştır. Gerçekliğimiz tek olmayan çok-kültürlü topluluklardır. Geçmişimizin bize öğretebileceği bir şey varsa o da farklı kültürel toplulukların nasıl tek bir siyasal topluluk inşa etmeye başlayabileceğidir. Ama eğer bir devlet yaratan bir ulus paradigmasını kabul edeceksek, Avrupa’yı bir etnik temizlik ya da etnik apartheid geleceğine doğru izlemeye hazır mıyız? İkincisi, self-determinasyonun dili derhal çoğunluk ve azınlık nosyonları etrafında bir yarışma yarattı. Çok-kültürlü bağlamlarda, kültürlerarası bir gerilim ve zaman zaman bir patlama yarattı. Ama siyasal topluluğun var olmadığı tek-kültürlü bağlamlarda uzun bir kültürel dağılma tarihinde hayatta kalan küçük farkları burun, boy, beslenme biçimi, endogami – etrafında devlet iktidarının merkezi ve meşrulaştırıcı siyasal farklılık yarattığı stratejik siyasal artefaktlara dönüştürdü.

Daimi azınlıkların ve daimi çoğunlukların varlığı, sürece hangi koruyucular sokulursa sokulsun, Yerli Amerikalılar ve Afrika-Amerikalıların tarihine yabancı olamayan herhangi birinin doğrulayacağı üzere demokratik süreçle bağdaşabilir değildir. Bir siyasal sürecin demokratik olabilmesi için, azınlıklar ve çoğunlukların, kaçınılmaz bir sonuç olmaktan ziyade, o süreç doğrultusunda inşa edilmeleri gerekir. Benim iddiam devlet oluşumu süreci ölçütünü self-determinasyon nosyonunda bulabilmekten önce kimlik sorusunu cevaplandırmalıyız. Bir tarihsel dönemde Avrupa bu soruyu hemen hemen oybirliği ile cevapladı: Ulus ortak bir kültürel topluluktur. Afrika bağlamında cevap eğer başkasının ortaklaşa *cultural throat*larında varmayacaksa farklı olmalıdır. “Biz” ortak bir kültürel topluluk olamaz; ortak bir siyasal topluluk olmak zorundadır. Bir siyasal topluluğu çok-kültürlü bir bağlamda kavramak için, siyasetin kültürün bir olumlaması, hatta bir ayna görüntüsü, olduğu idealden uzaklaşmamız ve siyasetin kültürden özerkliğini düşünmeye başlamamız gerekir.

Üçüncüsü siyasetin kültürün bir olumlaması olarak görüldüğü durumda siyaset, o kültüre nüfuz edecek ve onu şekillendirecektir. Ulus-devlet siyasetin her şeye gücü yeten değil yalnızca temel olduğu bir yapıdır. Bu kadarı, yalnızca Ruanda’daki “Hutu İktidarı” doğrultusunda değil aynı zamanda bir bütün olarak Afrika’daki sömürge devletinin incelenmesinden de aşıkardır:

“Geleneksel” yerel yetkililer aracılığıyla işleyen merkezi dolaylı tahakkümün hedefi tam olarak, kültürün özerkliğinin altını eş zamanlı olarak oyarken otoriter olanakları kültürün içine itip geliştirmek ve onları “geleneksel” olarak kutsallaştırmaktır. Fark şu ki geleneksel daima sömürge Afrika’da çelişkili bir yapıyken hem iktidarın hem de karşı çıkmanın - 1959’dan sonra Ruanda’da iktidarın dili olarak klostrofobik bir zafer gerçekleştirmiş görünüyor - diliydi.

Sonuç

Ruanda’nın muhtemel geleceği ne olacaktır? Başka bir yıkıcı döngüye savrulmak dışında, üç ihtimal düşünebiliyorum. Ordu Siyasal Grubu’yla görüşmede bir siyasi komiser bu gibi bir ihtimali küçümsemeye çıkardı: “Meydana getirilen bir türü korumak için bir Tutsistan kurmak?” Her şeye karşın bu ihtimal Ruanda intikam ve misilleme, katliam ve soykırım döngüsüne dönerse gerçekliğe dönüşebilir.

Ruanda’daki 1959 devrimine denk olan bu bölgedeki en yakın benzerlik Zanzibar’daki 1963 devrimidir. Zanzibar’daki devlet oluşumu tarihi Ruanda’dakinden daha az tartışılmıştır. Arapların ne zaman ve nereden geldiklerine dair bildiğim bir tartışma yoktur. Zaman sonra, Arap ve Afrika kültürlerinin bir birleşimi vardır: Arap ve Afrikalı nüfuslar aynı dili konuştu, aynı dini uyguladı ve aynı adada yaşadılar. Kültürel bir topluluğun çekirdeğini yaratırlar ama siyasal bir topluluğununki değil. Zamanla Arap ve Afrika kimlikleri daha fazla tarihsel ve sosyo-politik daha az sosyo-kültürel hale geldiler. Zanzibar’daki sömürge devleti bu kimlikleri kurumsallaştırdı: Britanya sembolik olarak bir Sultan’ın başında olduğu bir Arap yönetim aygıtı yoluyla hüküm sürdü. Zanzibar’daki devrim azınlık devletinin dağılmasına ve 1959 Ruanda’sındakileri anımsatan planlı katliamlar arasında bir çoğunluk devletinin oluşumuna yol açtı. Bu kolayca bir intikam ve sürtüşme döngüsüne yol açabilecek bir yörünge, bir etken hariç - anakarayla birleşme ve Tanzanya’ya katılma - daimi bir devrim adına kurumsallaşmış bir terördü. Bu bölgesel çözüm, komşu bir siyasal varlığa katılma, Ruanda’nın eğer siyasal liderliği intikam ve iki taraflı özyıkım dışında bir yol bulamazsa yüz yüze geleceği ikinci seçenektir.

Üçüncü seçeneğin ne tarihsel bir benzeri ne de bir örneği vardır. Tam da bu sebeple daha yaratıcı ve daha umut verici olacağı muhtemeldir. Benim böyle bir yol boyunca atılacak adımlar - adalet, bir geniş tabanlı rejim ve rıza temelli ortak bir siyasal

topluluğu güçlendirmek için bir devlet reformu - için taslağı yola dahil edilmeli, - adalet, bir geniş tabanlı rejim ve rıza temelli ortak bir siyasal topluluğu güçlendirmek için bir devlet reformu - kesin bir seçeneğin formülasyonundan çok ilerideki dolambaçlı yoldaki işaret direklerini aydınlatmak olarak kabul edilmelidir. Benim için iyimserlik yaymak ve, günlük uygulamanın parametrelerinin dışında olan şöyle dursun, bir çözüm öne sürmek zor. Kimse Yahudiler ve Almanlardan Holocaust sonrası Almanya'da birlikte yaşamalarını istemedi. Ama bunu yapmalarının - Yahudi hakimiyetindeki hükümetin altında ve yaklaşık Almanların üçte birinin ülke dışında yaşadığı - istendiğini hayal edin. Bundan başka göze çarpan bir farka bakalım: Ruanda'daki soykırım Holocaust'tan çok daha fazla bir dağıtılmış olay ve "halk" olayıydı. Çağdaş Ruanda'da barışmanın ilerleyeceği bağlam böyledir.